

С. М. Лучканин

ЛАТИНСЬКІ СЕНТЕНЦІЇ (КРИЛАТІ ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ) З ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИМ КОМЕНТАРЕМ

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Інститут філології
Кафедра загального мовознавства
і класичної філології**

С. М. Лучканин

**ЛАТИНСЬКІ СЕНТЕНЦІЇ
(КРИЛАТІ ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ)
З ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИМ
КОМЕНТАРЕМ**

*Навчальний посібник із вивчення латинських
афоризмів для студентів Інституту філології
та історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

**Київ
Видавництво
Науковий світ®**

2009

Автор Лучканин Сергій Мирославович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рецензенти:

М. А. Собуцький – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

О. П. Машевський – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В. М. Миронова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Рекомендовано Вченою радою Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
для використання студентами філологічних спеціальностей
Інституту філології та історичного факультету
Протокол № 6 від 19 січня 2009 р.*

НА ГОЛОС АНТИЧНОСТІ

Неймовірна швидкоплинність часу! Але “її зауважуємо лише тоді, коли озираємося...” (Сенека). Так і сьогодні, дедалі частіше, – чи роки й справді швидше летять? – дивуємося тій стрімкості. Переважно – при зустрічі: “Скільки літ, скільки зим!...” Літа (зелене), зими (біле)... Був квітень 1987 року. Але не зелений, а білий – після Чорнобиля: Київ по буревійній ночі геть завалило снігом; обірвані дроти, поламане гілля (“У природи точна генетична пам’ять”, – запам’ятався чийсь голос). Львівський поїзд запізнився на кільканадцять годин, отож я ледве встиг на свій літературний вечір у тодішньому Будинку літераторів. Звуки середньовічної музики, зворушливі зустрічі, бесіди...

Серед інших залишилася в пам’яті й перша моя зустріч із Сергієм Лучканином, нині – кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, тоді – скромним восьмикласником; на цей вечір взяла його з собою мати – відома українська письменниця Ольга Страшенко. Вже тоді я зрозумів, що Сергій прагне ступити на стежку до античного світу, який, перефразуючи того ж Сенеку, повертає нас – нам самим. Отож я з приємністю подарував зацікавленому учневі свою “Живу античність” – своєрідний настроєвий путівник у звабливе для всіх часів “дитинство людства”...

Через три роки, теж у квітні, шанувальників українського й античного слова зібрав Микола Зеров. В актовій залі Київського університету імені Тараса Шевченка відбувався літературно-мистецький вечір з нагоди 100-річчя від народження видатного неокласика. З великим хвилюванням я виголошував тут і своє слово про Миколу Зерова, чия творчість так багато заважила в моєму житті... Запам’ятався голос Григорія Кочура: “В години розпачу уміє себе стримати, / І в хвилі радості захочу супокій...”, – читав улюблену оду Горация в інтерпретації Миколи Костьовича...

І знову – зустрічі... Сергія Лучканина я вітав уже як студента першого курсу цього ж університету; тут, на філологічному факультеті, він вивчав латину, античну літературу, знайомився з колоритною, звучною поезією мандрівних студентів – вагантів... За свої гарні успіхи й дедалі сильніше бажання триматися “античної” стежки студент-першокурсник отримав від мене черговий дарунок – збірник творів Софокла українською мовою, де поряд із перекладами Бориса Тена, було й декілька моїх. Дарчий напис, побажання успіхів па стежці до античних джерел нашої культури, пам’ятаю, я завершив Горациєвим “*Sapere aude!*” (*Зважся бути розумним*) –

слова, що стали гаслом Просвітницької доби; наче відлуння – заклик Миколи Зерова: *Ad fontes! – До джерел!..*

Проймаїнуло п'ятиліття (*Літо, зима – року нема, – кажуть у народі*) – і я знову зустрівся з Сергієм Лучканином у Києві на Міжнародній науковій конференції з нагоди 85-річчя з дня народження Андрія Олександровича Білецького. Виступали ми вже обидва. Сергій Мирославович, аспірант професора Станіслава Семчинського, розповідав про середньовічне мовознавство; я – розмірковував на тему Горацієвого “Пам’ятника”, точніше – ділився своїм розумінням центрального рядка оди: *Crescam laude resens...* Вельми приємно було відзначити, що колишній учень, якому я дарував “Живу античність”, – уже сформований вчений-класик. Воістину: *Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo; sic homo fit sapiens non bis, sed saepe legendo: не силою – раз по раз падаючи, крапля продовбує камінь; не одну – багато книг читаючи, людина стає розумною, – так нові часи доповнили ще Аристотелеві відомий вислів...* Очевидно ж, не одну книгу треба було простудіювати Сергійові Мирославовичу, щоб поділитися з читачем і своїм цікавим науковим доробком; цікавим і потрібним для студентів, зокрема, коли йдеться про його ґрунтовний посібник “Нариси з історії класичної філології” (2004) та “Латинські сентенції з історико-літературним коментарем і відповідниками з давньогрецької і новоевропейських мов”, видані у 1999 р. (до речі, я радив розширити це видання)...

А ось, серед інших, – і львівська зустріч. Тут старанням завідувача кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура Львівського національного університету імені Івана Франка професора Роксолани Зорівчак та працівників Літературного музею Григорія Кочура – Марії та Андрія Кочурів у листопаді 2008 року відбулася конференція з нагоди 100-річчя з дня народження Григорія Кочура... Серед учасників конференції – Сергій Лучканин.

А перед тим, у лютому 2008 року, мені приємно було бачити й слухати Сергія Лучканина у Львові з нагоди мого сімдесятиріччя... Важливо, що Сергій Мирославович поєднає глибокі зацікавлення античністю з українською і румунською філологією. Стоїть же в румунському місті Констанца, на території давніх Томів, пам’ятник Овідієві. На високому постаменті – струнка постать поета в довгому римському одязі. В руці, на яку він опирається вольовим підборіддям, – стилос. І здається, що слова внизу на постаменті, навіть в українській версії, яку тут подаємо, звучать голосом самого поета:

Я, що лежу тут, Назон, оспівувач любовщів ніжних,

Марно зі світу пішов через свій хист до пісень.

Ти, що проходиш – чи сам не кохав? – не ліпуйся шепнути:

“Праху Назона нехай буде лгскою земля!”

Устами поета, який так часто думав про світ – якому належимо ми, світ, для якого й виплекав свої “Метаморфози” – золоту легенду античності...

“Латинські сентенції (крилаті латинські вислови) з історико-літературним коментарем” Сергія Лучканина – своєрідний *vademecum*, що стане у великій пригоді всім, хто хоче ступити у духовний простір давніх еллінів і римлян; простір, що мав би бути спільним і для нас – людей технічної доби. А їй, саме тому, що технічна, так потрібно почути звернений не лише до розуму, а й до серця голос: *Sapere aude!*..

Андрій Содомора

ВСТУП

Латинські прислів'я та приказки, крилаті вислови римських письменників та державних діячів, світочів вітчизняної (зокрема, Станіслав Оріховський) і світової (наприклад, Нільс Бор) культури досі захоплюють і хвилюють (поруч із давньогрецькими), впливають на свідомість людей початку ХХІ ст., не втрачають своєї актуальності, бо утверджують високі моральні принципи, наповнені непідробними гуманістичними ідеалами, лаконічно висловлюють глибокі думки, "осучаснюють історію". Завдання пропонованих навчального посібника – полегшити студентові-філологу та "спудеєві" історичного факультету зрозуміти й засвоїти певну кількість латинських сентенцій. Програмою з нормативного курсу "Латинська мова для студентів філологічних та історичних спеціальностей" передбачено опанування студентами не менше 100 латинських афоризмів. Однак це має бути не просте зазубрювання (навіть із буквальним перекладом рідною мовою), а й знання їх першоджерел й автора (якщо вони точно встановлені), історії вживання в українській і світовій літературі, семантичної еволюції, значення в наш час; можливий також і пошук їх фразеологічних відповідників у новоевропейських мовах, включаючи українську. Саме такі вимоги ставив перед собою автор, готуючи даний посібник латинських сентенцій з історико-літературним коментарем.

Навчальний посібник містить відібрані автором латинські афоризми (не терміни!) із метою забезпечення права вибору відповідно до власного досвіду, захоплень, дидактичних завдань. Вони дистрибуються на заняття (де сентенції розміщено в алфавітному порядку) за певними розділами базової латинської граматики; загалом автор орієнтувався на структуру фундаментального підручника Н.М. Яковенко та В.М. Миронів "Латинська мова" (К.: Знання, 2005; 541 с); при цьому, звичайно, враховувалися й сентенції, які подано в деяких інших підручниках і навчальних посібниках з латинської мови для студентів філологічних й історичних спеціальностей. Методика викладання латинських сентенцій на філологічному й історичному факультетах містить багато спільного, не дарма тривалий час існували, а подекуди й зараз існують об'єднані історико-філологічні факультети вищих навчальних закладів. По можливості у посібнику вказується автор і першоджерело сентенції (якщо вона давньогрецька, то переважно подається й відповідник давньогрецькою мовою, однак без надуживання; гадаємо, що має бути окремий навчальний посібник з історико-літературним коментарем до давньогрецьких сентенцій, особливо для студентів філософського факультету, які, на відміну від філологів та істориків, вивчають давньогрецьку мову), наводиться історичний контекст, згадується про вживання у світовій

літературі, іноді зазначаються і фразеологічні паралелі в новоевропейських мовах; однак автор прагнув не зловживати фразеологічними відповідниками з сучасних новоевропейських мов (при цьому іноді залучено доволі рідкісні румунську й італійську мови відповідно до зацікавлень автора), усі охочі можуть звернутися до наступного підручника, де наведено латинські прислів'я та приказки, крилаті вислови, які мають відповідники в англійській, німецькій, французькій, іспанській мовах: Ревак Н.Г., Сулим В.Т. Латинська мова (для неспеціальних факультетів). – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 240 с. З подібною метою можна використовувати й наступне видання: Proverbia et dicta: Шасцімоуны слоунік прыказак, прымавак і крылатых слоу / Пад рэд. Н.А.Ганчаровай. – Мн.: Універсітэцкас, 1993. – 255 с.

Гадаємо, що цей навчальний посібник стане корисним студентам-філологам та історикам, поглибить їхні знання з історії античного світу й наступних спох (чимало сентенцій стосуються історії середніх віків, нової і навіть новітньої історії, історії та культури України), античної літератури, граматики і лексики латинської мови, сприятиме загальному підвищенню культурного рівня, усвідомленню, що *historia est optima magistra vitae* ("історія – найкраща вчителька життя"), вона повторюється, і нічого не може статися такого, чого б не було в античному світі – піднесення і кризи. Подібну думку висловлює і п'єса "Остання сенсація" видатного румунського письменника Михайла Себастьяна (1907–1945), яку автор зараз перекладає українською мовою (після перекладу "Безіменної зірки", що побачив світ 2007 року, до 100-річчя з дня народження драматурга).

Автор вдячний колегам, а також студентам, які своїми порадами й запитаннями допомагали чіткіше викреслювати ці невмирущі гомерівські "Επεα πτερόεντα" ("крилаті вислови"). Загалом, для пропонованого навчального посібника основою стало видання: Лучканин С.М. Латинські сентенції з історико-літературним коментарем і відповідниками з давньогрецької та новоевропейських мов. Навчальні матеріали до вивчення латинських афоризмів для студентів філологічного та історичного факультетів. – К.: Знання, 1999. – 56 с. Однак для даного навчального посібника значно розширено історико-літературний коментар, залучено більше прикладів уживання латинських сентенцій в українській і світовій літературі, подано відомості про переклади і перекладачів скарбів античної літератури українською мовою, додано окремі нові сентенції (нами частково використано таке чудове видання: Крылатые латинские выражения / Авт. – сост. Ю.С. Цыбульник. – М.: АСТ, Харьков: Фолио, 2005. – 352 с. – (Мировая классика), що в умовах невеликої кількості навчальних годин для вивчення курсу "Латинська мова" студентами філологічних (безумовно, це не стосується відділення класичної філології) та історичних спеціальностей зможе стати корисним для самостійної

роботи. Автор пропонує обов'язково вивчати 100 латинських сентенцій (на вибір викладача залежно від факультету і спеціальності) з історико-літературним коментарем (по 50 на модуль; зразки модульних контрольних робіт з перевірки знань крилатих латинських висловів з історико-літературним коментарем подано наприкінці навчального посібника) та ще 50 сентенцій студенти можуть обрати для самостійного вивчення на залік (іспит). Пропонований навчальний посібник може бути корисний і всім охочим вивчати крилаті латинські вислови самостійно, ознайомлюватися з невмирущою історією, літературою і мистецтвом "врем'яних літ", шанувати кращі традиції і надбання минулого на основі *Vestigia semper adora* "Завжди шануй минуле"!

Латинські афоризми з історико-філологічним коментарем

Урок II. Declinatio prima. Дієслово *sum, fui, esse* у *praesens indicativi*

Ad Kalendas Graecas (Octavianus Augustus)

До грецьких календ (Октавіан Август)

У римському календарі календами (*Kalendae*) називався перший день кожного місяця. Календи були днями виплат боргів і процентів згідно з борговими зобов'язаннями. У стародавніх греків календ не було, тому вираз *ad Kalendas Graecas* означав “до часу, що ніколи не настане”. За свідченням римського історика Светонія (бл. 70 – бл. 140), автора історико-біографічної праці “*De vita XII Caesarum*” (“Життя дванадцяти Цезарів”), це був найулюбленіший вислів римського імператора Октавіана Августа (30 до н.е. – 14 н.е.), який уживав його щодо боржників, які невчасно сплачували борги й проценти, що їх вони мали повернути до наступних календ.

Historia est magistra vitae (Cicero)

Історія – наставниця життя (Цицерон)

Стародавні греки та римляни високо оцінювали значення історичної науки, що, крім Марка Тулія Цицерона (106–43 до н.е.), підкреслював також Публій Корнелій Тацит (бл. 58–117). Докладне пояснення див.: *Prima lex historiae...* (до уроків XXIII–XXVI).

Урок III. Загальні відомості про дієслово. *Praesens indicativi* *activi. Imperativus*

Charta (epistula) non erubescit (Cicero)

Папір не червоніє (Цицерон)

Цицерон у своїх листах зазначав, що не про все можна сказати віч-на-віч, однак про все можна написати, оскільки папір усе стерпить і не почервоніє.

Вислів означає, що на папері можна без особливої ніяковості настрочити будь-які слова, які в приватній бесіді були б недоречними, нескромними або непристойними. Пор.: папір усе витримає; рос.: язык коснеет, а перо не робеет.

Cogito, ergo sum (Cartesius)

Я мислю, отже існую (Декарт)

Афоризм із твору видатного французького філософа й природодослідника Рене Декарта (1596–1650; латинізоване ім'я Декарта – *Картезиус*)

“Принципи філософії” (“*Principia philosophiae*”). Декарт виступав проти середньовічної схоластичної філософії й заперечував церковний авторитет. Глибоко вірячи в силу й можливості людського розуму, він уважав за необхідне створити новий, науковий метод пізнання світу, замінити сліпу віру знанням, розумом. Учення Рене Декарта стало теоретичною основою *картезіанства* – наряду у філософії і природознавстві XVII–XVIII ст., для якого характерні раціоналізм у теорії пізнання і механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Cum tacent, clamant (Cicero)

Коли мовчать – кричать (Цицерон)

Так Цицерон, що обіймав 63 до н.е. пост консула, найвищий у Римській республіці, виголошуючи на надзвичайному засіданні сенату 8 листопада 63 до н.е. свою блискучу “*Oratio in Catilinam prima*” (“Першу промову проти Катиліни”) (VIII, 21), говорить про промовисте мовчання сенаторів у відповідь на його настійну вимогу Катиліні податися у вигнання. Луцій Сергій Катиліна (108–62 до н.е.) походив із давнього патриціанського роду Сергіїв, який збіднів. 63 до н.е. він висунув свою кандидатуру в консули, прилюдно обіцяючи, що основними його заходами будуть скасування боргів й обмеження влади сенату. Вибори консулів на 62 до н.е. відбувалися в напруженій обстановці. Цицерон, який керував виборами, прибув на виборні збори у панцері, оточений озброєною сторожею з молодих вершників. Масовий підкуп пайбідніших громадян і демонстративна поведінка Цицерона, який свідомо розпалював політичні пристрасті, вплинули на результати виборів, Катиліна зазнав поразки. Але, не добившись консульства законним шляхом, Катиліна не перестав боротися за владу. Вночі проти 7 листопада 63 до н.е. на зборах змовників було вирішено оволодіти Римом і розправитися з політичними супротивниками. Але через зраду про цей план відразу ж дізнався і Цицерон. Метою “Першої промови проти Катиліни” було змусити організатора змови покинути Рим (див. також коментар до “*O tempora, o mores!*” (уроки IX–X), “*Patere tua consilia non sentis?*”, урок XVII): “Чи довго ще ти, Катиліно, будеш зловживати нашим терпінням? Чи довго ще ти у своїм безумстві будеш знущатися з нас? Що ти робив удома останніми ночами і про що ти радився, – все це відомо кожному з нас. Цього мало. Він з’являється на засідання сенату, беручи участь в обговоренні державних питань... Боги безсмертні, у якій ми живемо державі? Що це за Місто? Тут, серед нас, отці-сенатори, на цьому високому зібранні мужів, які повинні бути прикрасою всього всесвіту, поряд із нами присутні люди, що задумали вбити мене і моїх колег, із наміром внести в це Місто і в усі країни пожежі та вбивства. І я, консул, не лише спокійно дивлюся на них, але й запитую їхню думку про суспільні справи. Навіть словом не смію образити тих, кого давно слід було стратити” (переклад подано за:

Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим: підручник. – Чернівці: ТОВ “Вид-во “Наші книги”, 2008. – С. 312). Настрій сенаторів під впливом такої блискучої промови Цицерона, наповненої риторичними питаннями, афоризмами, був не на користь Катиліни, який терміново виїхав із Рима, а в січні 62 р. до н.е. загинув на полі бою з урядовими військами.

Поєднання непокерованого (див. *Contra spem spero*, уроки XIV–XV) привело до створення нового значення фразеологізму. Ось як про подібні випадки зазначає професор Станіслав Семчинський у “Загальному мовознавстві”: “Розглядаючи особливості мови як знакової системи, не можна не звернути уваги на те, що її елементи здатні сполучатися між собою і створювати нові значення, доти невідомі мові. Такого не можна сказати про інші знакові системи, де сполучення знаків або є їх механічним сполученням, або є руйнуванням знакової системи. Уявімо, що над площею одночасно висять дорожні знаки “Місце стоянки” і “Стоянку заборонено”. Таке сполучення знаків не лише дезорієнтує водіїв автомашин, а й фактично руйнує саму знакову систему дорожніх знаків чи певну її ділянку. У мові ж такі випадки не лише допустимі, а й за їх допомогою створюється нова інформація. Відомі слова Цицерона “*Cum tacent, clamant*” (“Тим, що вони мовчать, вони кричать”) можуть бути ілюстрацією до сказаного”¹.

Divide et impĕra!

Розділяй і володарюй!

Латинське формулювання принципу агресивної імперіалістичної політики, яку проводили римські полководці й імператори (наприклад, підкорення Греції й Македонії 146 до н.е. шляхом взаємного пересварення – спершу римляни “визволяли” Грецію). Однак вираз виник у нові часи, хоча видатний німецький поет і публіцист Генріх Гейне (1797–1856) вважав автором вислову македонського царя Філіпа II (359–336 до н.е.). Трохи в іншій формі – *divide ut regnes* “розділяй, щоб ти царював” – вислів приписується французькому королю Людовіку XI (XV ст.) або італійському політику Ніколо Маккіавелі (XVI ст.). А загалом *divide et impĕra* – улюблений засіб усіх тиранів, які розпалювали ворожнечу між народами, щоб зберегти над ними свою владу.

Non tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire (Cicĕro)

Не так похвально знати латинську мову, як ганебно її не знати (Цицерон)

Граматичному й орфографічному знанню в Стародавньому Римі надавали величезного значення, що зазначають ще й такі латинські афоризми: *Mala grammatica non vitiat chartam; sed in expositione*

¹ Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – К. : АТ “ОКО”, 1996. – С. 48–49.

instrumentorum mala grammatica quoad fieri possit evitanda est “Граматичні помилки не роблять договір нечинним; однак при укладанні документу слід, наскільки можливо, уникати граматичних помилок”; *Caesar non supra grammaticos* “Цезар не вище за граматиків”, тобто навіть імператори мусять підпорядковуватися мовним нормам.

За Середньовіччя й Відродження латина вважалася “вратами вченості” (як і у XVII–XVIII ст. “Граматика слов’янська” Мелетія Смотрицького для східних і південних слов’ян та румунів), оскільки лише практичне опанування цієї мовою відкривало шлях до духовної та світської освіти. Як посібники для вивчення латинської мови понад тисячоліття використовували граматика Доната й Прісціана (див.: *Duae res longae sunt difficillimae...*, урок XVIII), а також їхні численні переробки, в тому числі й поетичні (“Doctrinale”, тобто “Доктринал” Александра Вілладейського, 1199).

Pecunia non olet (Vespasianus)

Гроші не пахнуть (Веспасіан)

Відповідь римського імператора Веспасіана (69–79), засновника династії Флавіїв (69–96 н.е.), синові Титу, невдоволеному тим, що батько дав йому гроші з податків за користування міською каналізацією. Про це оповідає Светоній у “Життєписах дванадцяти Цезарів” (“*De vita duodēcim Caesarum*”).

Римські скульптурні портрети, створені за доби правління Флавіїв, характеризуються підкресленою виразністю. У неповторно своєрідному образі людини скульптори розкривають головні риси характеру, що виробилися під впливом життєвого досвіду й навколишнього середовища. До нашого часу дійшов мармуровий портрет Веспасіана: скульптор правдиво відобразив велику, важку голову імператора, укритий зморшками лоб, неприємний свердлячий погляд маленьких, глибоко всаджених очей, великі вуха, характерний малюнок рота, масивний підборідок і жиливу шию. Риси обличчя Веспасіана схоплює з такою виразністю, що в них яскраво виявляється індивідуальність імператора та його характер. У виразі обличчя відчутно тверду волю, наполегливість і діловитість, які поєднуються з практицизмом і хитрістю розумного господаря. Веспасіан походив із родини відкупника зі збирання податків, він і не думав про те, щоб замовчувати чи прикрашати своє минуле. Прийшовши до влади в момент, коли римська скарбниця майже спорожніла після марнотратства Нерона (54–68) і громадянської війни 68–69 рр., імператор упорядкував управління провінціями й обмежив витрати двору. Веспасіан торгував посадами й продавав за гроші судові вирoki, тому гаслом його політики і став вислів *pecunia non olet* “гроші не пахнуть”. Імператорові була притаманна уціплюва дотепність: відчуваючи прихід смерті, Веспасіан

звернувся до наближених і, натякаючи на звичай посмертного боготворення імператорів, вигукнув: “Ох, я, здається, стаю богом” (теж у викладі Светонія). Свідчення істориків цілком підтверджують ту глибоку і точну характеристику імператора, яку подав талановитий майстер у скульптурному портреті Веспасіана.

Vivere est militare (Seneca)

Жити – значить боротися (Сенека)

Вислів, що став життєвим кредо славетного римського письменника й філософа Луція Аннея Сенеки (4 до н.е. – 65 н.е.), фіксується в “Листах до Луцилія”. Звертаючись до свого учня і друга, він зазначав: “Жити, мій Луцилію, – це значить воювати”. Усе життя Сенеки – видатного філософастойка – загалом було віддзеркаленням цих слів. Він був виховником майбутнього імператора Нерона й деякий час його головним радником. Та згодом його було звинувачено в змові проти імператора, за наказом якого був змушений покінчити життя самогубством. Моральні ідеї Сенеки знайшли своє вираження не лише в його філософських творах та листах, але і в посланнях та 9 трагедіях на міфологічні теми (“Едіп”, “Медея”, “Федра”, “Агамемнон” та ін.), де проповідується марність людського життя, покірність неблаганній долі, стійкість у боротьбі зі злигоднями.

Загальний настрій пореволюційної доби 1920-х рр. щодо латинської мови та творчості Сенеки влучно передав один із визначних українських письменників “розстріляного Відродження” Валер’ян Підмогильний (1901–1937) у романі “Місто” (1927), описавши розмову старого гімназійного вчителя Андрія Венедовича і такого собі молодого “завойовника нового життя” Степана Радченка: “– А ви знаєте латинську мову? [це запитання Андрія Венедовича – С.Л.] Степан, що трохи мультко себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову знає, що вона була, а її самої не вчив, бо тепер непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людяність знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості натури й творчого пориву. Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Августа, про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, гнаного підступами й інтригами незрівнянного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши

вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його *Dialogi*, з яких *De providentia* він міг цитувати напам'ять. І Сенеці, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим!.. Уже на відході Степан спитав [у свого знайомого Левка, з яким був в Андрія Венедовича – С.Л.]: – Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна? – Дідькові вона потрібна, – засміявся Левко. – Сказано про неї – мертва мова”.

Сюжет повісті “Суд над Сенекою” (1978) видатного сучасного українського письменника, Героя України Юрія Мушкетика (народився 1929 р.) складає дещо жартівливий, а в чомусь і серйозний суд, який улаштовують студенти-юристи над славетним римським письменником-філософом. Щирі, безпосередні, безкомпромісні, вони шукають вічних істин у мудростях і подіях тисячолітньої давнини, не помічаючи, як у щоденному своєму житті, у праці, у коханні і в дружбі віднаходять сьогоденні живі і справжні істини: “Засіяні Сенекою зерна буйно зійшли по всій землі, хліб його мудрості люди споживають і нині. Філософ спокійно залишив світ ще й тому, що знав: він віддав людям усе, що мав, і взяв від них те, що було потрібно, аби досягти в такий спосіб повної гармонії. “Будемо жити, – казав він, – так, щоб наше життя, як дорогоцінна річ, посідало небагато місця, але коштувало дорого. Будемо міряти його вчинками, а не часом”. Він прожив так. А час виміряв його життя і позначив як безконечність”².

Слід відзначити, що подібну думку (“Наше життя – боротьба”) висловлював ще визначний давньогрецький трагік Еврипід (480–406 до н.е.) у трагедії “Благальниця”, підкреслюючи, що внаслідок цього одні люди стають щасливими раніше, інші – пізніше, а деякі – ніколи.

Урок IV. *Declinatio secunda*. Прикметники 1–2 відмін. *Pronomina possessiva*

Ab ovo usque ad mala

Букв.: Від яйця до яблук, тобто Від початку до кінця

Походження вислову (часто наводять і його скорочений варіант – *ab ovo* “від яйця”, тобто “спочатку”) пов'язано з римським звичаєм починати обід (у багатих римлян він тривав довго) з яєць і завершувати фруктами (пор. сучасний звичай починати урочисту їжу з аперитиву й завершувати тістечками). Так говорять, коли що-небудь здійснюється протягом усього обіду (свята, бенкету) або, в переносному значенні, по певній програмі, наприклад, коли про події передають з надзвичайною

² Мушкетик Юрій. Смерть Сократа. Суд над Сенекою. Жовтий цвіт кульбаби. Селена. Лінійний текст на чорному ґрунті. повісті, оповідання. – Харків: Фоліо, 2008. – С. 30.

точністю, не минаючи подробиць, простежуючи всі причини й наслідки. У первісному значенні вислів наявний у “Сатирах” Горация.

Aut cum scuto, aut in scuto

Зі щитом або на щиті

Цими словами спартанка Горго проводжала свого сина на війну з таким напученням – або повернутися переможцем (“зі щитом”), або загинути героїськи (“на щиті”). У греків існував звичай – найхоробріших воїнів, що загинули в битві, під час поховальної процесії нести на щиті.

Credo, quia absurdum (Tertullianus)

Вірю, оскільки безглуздо (Тертулліан)

Християнський письменник Квінт Септимій Флоренс Тертулліан (бл. 160 – після 220) у трактаті “De corpore Christi” (“Про тіло Христа”) зазначав: “І помер син божий, що цілком вірогідно, бо неймовірно. І похований він, і воскрес, що правдоподібно, бо неможливо”. Під час розквіту середньовічної схоластики церква використовувала цю формулу для ствердження неймовірних божественних легенд і чудес. Зараз сентенція відображає принципову протилежність релігійної віри й наукового пізнання світу й уживається для характеристики сліпої віри й некритичного ставлення до чогось. Інколи ці слова використовуються для припинення безплідної дискусії з метою уникнення непорозуміння. Тривалий час сентенцію помилково приписували Августину; цієї помилки припустився навіть видатний французький письменник Стендаль (1783–1842), навівши цей вислів у своїх “Прогулянках по Риму”.

Deus ex machina

‘Απο μηχανής ὁ Θεός

Бог із машини

У старогрецькій драмі, особливо в трагедіях Евріпіда (480–406 до н.е.), був поширений спеціальний театральний прийом, коли на сцену раптово з театральних машин (пересувної платформи на коліщатках – *ἐκκύκλημα* або висувного балкону – *ἐξώστρα*) спускалися (чи виходили) боги, які своїм несподіваним втручанням сприяли розв’язанню (як правило, щасливому) складних конфліктів (сама машина, за допомогою якої спускалися з висоти на просценій боги, розумілася під *μηχανή*). Наприклад, у трагедії Евріпіда “Іфігенія в Авліді” (Беотії) розповідається про принесення в жертву дочки верховного вождя греків Агамемнона Іфігенії задля успішного походу на Трою. Проте, в останню мить богиня Артеміда, якій приносилася ця жертва, підмінила дівчину ланню, а її саму таємно, і про це ніхто й не дізнався, перенесла до далекої Таврії (сучасний Крим), де Іфігенія стала головною жрицею в храмі Артеміді (про її подальшу долю Евріпід розповів у трагедії “Іфігенія в Тавриді”).

Міф про Іфігенію використав французький композитор Крістоф Віллібальд Глюк (1714–1787), реформатор оперного жанру в дусі естетики

класицизму (благородна простота, героїка), створивши на вищезазначений сюжет опери “Іфігенія в Авліді” (1774) й “Іфігенія в Тавриді” (1779), що разом зі славнозвісною оперою “Орфей та Евридіка” (1762) відобразили нові тенденції в мистецтві епохи Просвітництва, а ідея Глюка щодо підпорядкування музики законам поезії і драми справила значний вплив на музичний театр XIX і XX ст. У драматичній сцені (поемі) Лесі Українки (1871–1913) “Іфігенія в Тавриді” з циклу “Кримські відгуки” (в Ялті зараз наявний Літературно-меморіальний музей Лесі Українки) другої збірки “Думи і мрії” (Львів, 1899) головна героїня замість романтичної смерті вибрала найважчу форму патріотичного подвигу-самопожертви: жити для Вітчизни “без слави, без родини, без імення”; такою була етика революціонера-підпільника зламу XIX/XX ст.:

Іфігенія

Ні, се не варт нащадка Прометей!
Коли хто вмів одважно йти на страту,
Той мусить все одважно зустрічат!
Коли для слави рідної країни
Така потрібна жертва Артеміді,
Щоб Іфігенія жила в сій стороні
Без слави, без родини, без імення,
Хай буде так.

Зараз сентенція вживається в значенні: 1) штучна, невмотивована, неправдоподібна розв'язка драматичного (чи взагалі художнього) твору; до цього прийому подекуди вдавалися письменники, що творили в дусі “соціалістичного реалізму” (дзвінок чи несподіваний приїзд партійного секретаря ЦК – усі проблеми враз вирішено, як-от у свого часу знаменитій п'єсі “В степах України” (1940) українського радянського драматурга Олександра Корнійчука (1905–1972), де часто надуману суперечку про переваги “комуністичного господарювання на селі над соціалістичним” між головами колгоспів Часником та Галушкою успішно вирішує прибуття Маршала Радянського Союзу Семена Будьонного, якого “замінював” “відповідальний секретар ЦК” після критики Будьонного Микитою Хрущовим за участь у так званій “антипартійній групі” 1957 р.); 2) непередбачені обставини, несподіванки й випадковості.

De mortuis aut bene, aut nihil

Про померлих або хороше, або нічого

Одному з семи давньогрецьких мудреців Хілону приписували слова: “Про померлих не можна злословити”, які й лягли в основу латиномовної сентенції. Античні люди надзвичайно шанували померлих, про що зазначається в Солоні, Фуліді, Плутарха, Діогена Лаєрського. Скульптурні портрети померлих були в кожному багатому римському домі, ця традиція тягнеться ще від етрусків.

Ignorantia non est argumentum (Spinoza)

Неуцтво – не аргумент (Спіноза)

Крилатий вислів із трактату “Про вдосконалення розуму” відомого голландського філософа Бенедикта Спінози (1632–1677), що ґрунтується на положенні римського права *ignorantia iuris neminem excusat* – “незнання закону нікого не виправдовує”.

Inter arma tacent Musae

Серед зброї мовчать Музи (Коли говорять гармати, Музи мовчать)

Античні мислителі (оратор Цицерон, поет Лукан) зазначали, що війна скасовує закони мирного часу (*Inter arma silent leges* “Серед зброї мовчать закони”), а розвиток усіх видів літератури і мистецтва уповільнюється, через що з’явився й даний вираз. Проте водночас відзначалося, що справедлива війна, навпаки, зумовлює піднесення творчого духу й натхнення митців через патріотичний порив найширших народних мас. Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. часто вживався українськими письменниками змінений варіант вислову – “Коли говорять гармати, Музи не мовчать”, оскільки в ті роки українська література досягла високого злету (“Ні, невірна ста старосвітська приказка про гармати і музи”, – зазначав Юрій Смолич (1900–1976) у “Розповідях про неспокій”). У той час були написані такі високохудожні патріотичні поезії як “Клятва” Миколи Бажана, “Україні” та “Слово про рідну матір” Максима Рильського, “Я утверждаюсь” Павла Тичини, “Україно моя” Андрія Малишка, “Любїть Україну” Володимира Сосюри, гострозлободенна п’єса “Фронт” Олександра Корнійчука та драматична поема “Ярослав Мудрий” Івана Кочерги, кіноповісті “Україна в огні” та “Повість полум’яних літ” Олександра Довженка. Пісенними шедеврами лірики воєнних літ 1941–1945 рр. стали “Священная война” (“Вставай, страна огромная...”), “Песня о Днепре” (у перекладі українською мовою її блискуче виконував героїчний баритон Михайло Гришко (1901–1973), народний артист СРСР, нагороджений за виконання пісні дуже престижною свого часу Сталінською премією), “Песня защитников Москвы”, “Песенка военных корреспондентов”, “Жди меня – и я вернусь...” (автор слів обох пісень – відомий російський письменник Костянтин Симонов), “Моя любимая”, “Тёмная ночь” (особливо полюбилися виконання Марка Бернеса, уродженця України, у класичному кінофільмі 1943 р. “Два бійці”), “Синий платочек” (набула великого поширення у виконанні уродженки Харкова видатної радянської співачки Клавдії Шульженко, 1906–1984), “Огонёк”, “Давай закурим”, “Артиллеристы! Точный дан приказ” (з кінофільму “В шесть часов вечера после войны”, що вийшов на екрани ще до її закінчення в 1944 р.; спершу ця пісня називалася “Артиллеристы! Сталин дал приказ”), “На солнечной поляночке”, “Наш тост” та ін.

Noli tangere circulos meos! (Archimedes)

Не чіпай моїх кругів (креслень)! (Архімед)

Цими словами гресцький математик і механік Архімед (бл. 287–212 до н.е.), заглибившись у свої креслення на піску, звернувся до римського воїна, загарбника його рідного міста Сіракузи (212 до н.е.), коли той відірвав ученого від наукових занять. Цей історичний факт повідомляють Тит Лівій (“Від заснування міста”), Плутарх (“Паралельні життєписи”). Загалом про зміст праць Архімеда відомо переважно з творів інших учених. Архімед обчислив поверхню й об’єм кулі, об’єми тіл, утворених обертанням параболи, гіперболи, еліпса, знайшов наближене значення π (3,1415926), відкрив закони важеля, розробив систему важелів, сконструював кілька військових металевих машин та ін. Архімед у працях посилався на матеріаліста Демокрита, визнавав учення Аристарха Самоського про рух Землі навколо Сонця по колу, обертаячись при цьому навколо своєї осі (забуте в Середньовіччя аж до Миколая Коперніка).

Pax casis, bellum castellis

Мир хатам, війна палацам

Це гасло висунув французький мораліст XVIII ст. Н. Шамфорт під час Великої Французької буржуазної революції 1789–1794; український письменник Юрій Смолич (1900–1976) у романі “Мир хатам – війна палацам” (1959) відобразив Жовтневу революцію 1917 р. та громадянську війну 1918–1920 рр. в Україні, охопивши найхарактерніші історичні події тих буремних часів. Нині сентенцію переважно наводять французькою мовою – *Guerre aux châteaux, paix aux chaumières*.

Sine ira et studio (Tacitus)

Без гніву й упередженості (Тацит)

Про працю історика, який має висвітлювати історичні події об’єктивно, без упередженості. Однак і сам автор слів – видатний римський історик Публій Корнелій Тацит (бл. 58–117) їх не дотримувався в своїй “Історії” (“Historia”) й “Анналах” (“Annales”): викривати зло та підносити добро Тацит вважав головним завданням історика, зазначав про несумісність принципату (необмеженої влади імператора) та свободи, яскраво змалювавши при цьому сваволю Нерона (54–68), див.: *Qualis artifex pereo* (урок 20). Олександр Пушкін в історичній трагедії “Борис Годунов” подібними словами визначає завдання хроніста, ці рядки несуть основне ідейне навантаження в монолозі літописця Пимена з однойменної опери (в її основу покладено твір Пушкіна) видатного російського композитора Модеста Мусоргського (1839–1881). Пимен звертається до ченця Григорія Отреп’єва, майбутнього самозванця російського престолу Лжедмитрія I (1605–1606), такими словами: “Описывай, не мудрствуя лукаво, Всѣ, чему свидетель в жизни будешь: Войну иль мир, управу государей, Пророчества и знаменья небесны...” Пушкін вирішував

проблему “поетичного історизму” в “Борисі Годунові”, спираючись на досвід історичних хронік Шекспіра (1564–1616) “Генріх VI”, “Річард III”, “Річард II”, “Король Джон”, “Генріх IV”, “Генріх V”.

Урок V. Pronomina personalia, demonstrativa. Praepositiones

Consuetudo est altera natura (Cicero)

Звичка – друга натура (Цицерон)

Інакше кажучи, звичка настільки міцно вкорінюється в нас, що ніби стає нашою іншою природою (натурою), її важко, а то й неможливо викоринити. Вислів належить Цицерону, його дещо видозмінений варіант раніше вжив Аристотель у “Риториці”. У пізніші часи його наводили християнський теолог і церковний діяч, основний представник західної патристики Аврелій Августин (354-430; трактат “Проти Юліана”, див.: *Vicisti, o Galilae*, урок XIII), французький філософ-гуманіст Мішель Монтень (1533–1592) у “Дослідах”, а також Олександр Пушкін у романі “Євгеній Онегін”: “Привычка свыше нам дана”.

У буквальному перекладі приказка поширена в багатьох сучасних новоевропейських мовах: англ. *Habit is a second nature*; нім. *Gewohnheit ist andere Nature*; польською мовою: *Przyzwyczajenie jest drugą naturą*. Наявні і метафоричні фразеологічні синоніми: укр. Чого бик навик, того й реве; рос. Трясёт козёл бороду – так привык смолоду; нім. *Jung gewohnt, alt getan* “До чого замолоду звик, те в старості робить”.

Et tu autem, Brute, contra me?! (Caesar)

І ти теж, Бруте, проти мене?! (Гай Юлій Цезар)

Светоній у праці “Життя дванадцяти Цезарів” (біографія Цезаря) зазначає, що Гай Юлій Цезар цими словами (але давньогрецькою мовою *Καὶ σὺ τέκνον* – “І ти, дитя”) звернувся до свого друга й вихованця, а, можливо, навіть і позашлюбного сина, – Брута, коли побачив його серед своїх убивць у березневі Іди (15 березня) 44 до н.е. Як продовжує Плутарх, Цезар після цього припинив опір. У формі *Et tu, Brute* сентенція фіксується в ранній трагедії Шекспіра “Юлій Цезар” (1599):

“Каска перший, потім інші змовники й останній Марк Брут уражають Цезаря.

ЦЕЗАР. *Et tu, Brute?* Тож падай, Цезарю! (*Вмирає*).

ЦІННА. Свобода, вільність! Тиранія вмерла!

Біжить, кричить, нехай все місто знає!

КАССІЙ. З усіх трибун гукайте на весь голос:

“Свобода, вільність, визволення всім!”

БРУТ. Народе, й ви, сенатори, не бійтесь!

Не розбігайтесь! Владолюбству борг

Заплачено!”

(переклад Василя Мисика)

У Шекспіра Брут ворожий духові цезаризму, а не Цезареві-людині. Шекспірове трактування образу Цезаря відмінне від традиційного. У середньовічній історіографії й літературі встановилася тенденція вихваляння Юлія Цезаря і засудження Брута й Кассія. У “Божественній комедії” Данте в епіцентрі пекла (“Пекло”, XXXIV, 55–68), у трьох пащах Люцифера караються ті, чий гріх, на думку поета, жакливіших від усіх інших: зрадники величності божої (Іуда) і величності людської (Брут і Кассій), тобто тих двох влад, які, згідно з доктриною видатного середньовічного мислителя, повинні спільно (в особі первосвященника і в особі імператора) вести людство до блаженства вічного і до блаженства земного. Для мислителів епохи Відродження Юлій Цезар – великий полководець, відважний воїн, досвідчений державний діяч. Правда, Монтень, Бекон і Макіавеллі вбачають особливість вдачі римського диктатора в його надмірному честолюбстві. Цезар у Шекспіра – не титанічний лиходій, а підкреслено звичайний. Тільки в сцені вбивства постать Цезаря набирає певної величі. Назустріч смерті поспішає імператор, уже відчувши всю повноту влади. Сцена вбивства Цезаря своєю урочистістю нагадує ритуальне дійство. Шекспір використовує всі присутні в Плутарха подробиці, щоб надати епізодові особливої монументальності. Але гине лише Цезар-людина, дух цезаризму не знищено, про що свідчать даліші події в трагедії. Сталося протилежне тому, чого прагнув Брут: народ уже прийняв ідею деспотизму, став її опорою й жертвою. Республіка загинула.

Відзначимо, що після Жовтневої революції 1917 р. у ленінському плані монументальної пропаганди 1918 р. згадувалися імена Тиберія Гракха, Спартак і Брута (став крилатим вислів Ільфа і Петрова “И ты, Брут, проданся большевикам”), тому ці історичні особи, а також вождь рабів Спартак, притягнули до себе велику увагу радянських істориків-антикознавців, діячів культури, особливо в 1920–1930-х рр.

Hannibal ad (ante) portas! (T.Livius)

Ганнібал біля брами! (Тит Лівій)

Крилатий вислів уживається для попередження про близьку й невідворотну небезпеку. Бере своє походження з твору Тита Лівія “Ab Urbe condita” (“Від заснування міста”), де говориться, що під час другої пунічної війни 218–201 до н.е. Риму з Карфагеном вождь карфагенців Ганнібал 211 до н.е. підійшов до “вічного міста” й римлян охопила паніка. Однак інтрімунати добре укріплене місто полководець не міг, та це не входило, очевидно, до його планів. Хоча похід закінчився невдачею, цей вислів став

приказкою вже в античні часи. Саме в такому вигляді його вживає Цицерон у “Філіппіках” (“Перша промова проти Антонія”).

Nosce te ipsum

Γινώθι σεαυτόν

Пізнай самого себе

Латинський переклад давньогрецького напису, уміщеного на фронтоні храму Аполлона в Дельфах. Фронтон (від лат. *frons, frontis* “передня сторона”) – верхня частина фасаду будинку, портика або колонади у вигляді трикутної площини, обмеженої по боках двома схилами даху, а біля основи – карнизом. Стародавні жителі приписували цей вислів відомому філософу й мудрецеві Фалесу (бл. 625–547 до н.е.), а частіше всім семи давньогрецьким мудрецам, які нібито, зібравшись біля Дельфійського храму, поклали цей афоризм в основу всієї еллінської мудрості. Часто наводив ці слова Сократ, які, власне, стали девізом усієї його філософії, мета якої вбачалася ним у пізнанні самої людини, її моральних принципів. Полюбляв цей вислів і Григорій Сковорода (1722–1794) й неодноразово вживав його у своїх філософських і поетичних творах. Іноді вираз цитують іронічно й він набуває сенсу “безплідне самозаглиблення”.

Omnia mea mecum porto

Τὰ ἐμαυτοῦ ἐν ἐμαυτῷ ἀεὶ περιφέρω

Усе своє ношу з собою

Вислів походить зі стародавнього переказу про одного з семи давньогрецьких мудреців – Біанта (VI ст. до н.е.), який при наближенні персів залишав рідне місто разом з усіма співгромадянами, однак, на відміну від усіх інших, нічого не прихопив зі свого майна. Коли його запитували, що спонукало його так вчинити, Біант відповідав: “Усе своє ношу з собою”, маючи на увазі, що справжнім багатством людини є лише духовні надбання й розум. З часом афоризм стали наводити тоді, коли малися на увазі не духовні, а матеріальні цінності – для підкреслення їхньої недостатності.

Упок VI. Praesens indicativi passivi

Graecum est, non legitur

Це грецькою, не читається

Середньовічна приказка, яка свідчить про відсутність вивчення й навіть простого обізнання з давньогрецькою мовою у Західній Європі V–XV ст., що характеризує глибокий занепад античної культури (про це образно говорить в “Соборі Паризької богоматері” Віктора Гюго); навіть латину тоді опановували переважно з дидактичною метою – для читання і тлумачення релігійних текстів. Інтерес до старогрецької мови й культури з’являється в Італії лише на другому етапі Відродження, починаючи

з XV ст., під впливом візантійських учених, які емігрували до Західної Європи, передусім, до Італії, після завоювання Константинополя турками-османами в 1453 р. Зокрема, філологічна думка ренесансної Італії безпосередньо звертається до майже невідомої в середньовічній Європі “Поетики” Аристотеля й александрійських граматистів III–I ст. до н.е., відбувається їхнє “друге відкриття”.

Нинішнє значення сентенції – порадити комусь не займатися непотрібною справою, яка “не для нього”, є надто складною й неможливою для виконання. У філологічному плані подібною може виступати ссентенція “китайська грамота”.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis

Часи змінюються і ми змінюємося в них (разом із ними)

Вислів приписується франкському імператору Лотарю I (IX ст.), онукові Карла Великого (лат. Carolus Magnus, 742–814), хоча подібну думку виголошує ще римський поет Овідій (43 до н.е. – бл. 18 н.е.) в поемі “Метаморфози” вустами філософа Піфагора, який пропагував учення про переселення душ. Вислів набув великого поширення, став загальновідомим і спричинив до появи різних парафраз, у тому числі в юриспруденції – *Tempora mutantur et leges mutantur in illis* “Часи змінюються і закони разом із ними”.

Tertium non datur

Третього не дано

Закоп виключеного третього у формальній логіці. Згодом цей вислів стали вживати також для позначення політичної принциповості, при підкресленні обов’язковості вибору з двох.

Уроки VII–VIII. Imperfectum et futurum

I indicativi activi et passivi

Dó nec erís felíx, multós numerábis amícos.

Témpóra sí fuerínt núbila, sólus erís.

(Publius Ovidius Naso)

**Доки ти будеш щасливим – у тебе буде багато друзів,
а як надійдуть хмарні часи – ти залишишся самотнім.**

(Публій Овідій Назон)

Ці слова наявні в “Скорботних елегіях” (“*Tristia*”) Овідія. Народившись у родині багатого вершника, Овідій отримав ґрунтовну освіту, мав багатьох впливових друзів – полководця Мессалу, поетів Тібуллу та Проперція. Відкрито виступивши проти лицемірної офіційної ідеологічної політики Октавіана Августа, спрямованої на відновлення “давньоримських чеснот” (принцепс видав закон про обов’язкове одруження для сенаторського і вершницького станів; закон проти

розпусти, що передбачав суворе покарання за перелюб; закон, що вносив розмежування між неодруженими та бездітними; закон, що обмежував розкіш тощо), Овідій потрапив у неласку до імператора, а 8 р. н.е. його було вислано з Риму на західне узбережжя Чорного моря (м. Томи, нині румунське місто Констанца). На заслання, забутий учорапніми друзями й шанувальниками, Овідій створює “Скорботні елегії” та “Послання з Понту” (“*Epistolae ex Ponto*”). У зворушливих віршованих рядках виливає він свої почуття: тугу за батьківщиною й рідними, відчай приреченого, ненависть до ворогів, хоча й уважно приглядається до місцевого побуту і пейзажу, ставши першим в історії великим поетом, який написав визначні поетичні рядки на нинішній румунській землі і про цю землю. Старий, самотній і нужденний Овідій створює на чужині поезії, які, на думку О.С. Пушкіна, поступаючись знаменитим “Метаморфозам”, стоять вище від усього іншого, що написав поет. У поезіях Тараса Шевченка періоду ув’язнення і заслання (1847–1857) – чимало ремінісценцій з Овідія, навіть деталями відомий вірш “Думи мої, думи мої...” перегукується з початковою елегією “Скорботних елегій”, і в Овідія, і в Шевченка рятівницею від самотності на заслання виступає Муза. Латинська назва Овідієвих “Скорботних елегій” “*Tristia*” стала загальною для творів подібного настрою: “*Tristia*” (1922) російського поета (репресованого) Осипа Мандельштама (1891–1938), єврейського поета українського походження Давида Гофштейна (1889–1952), безвинно репресованого під час боротьби з “безрідними космополітами”, “Повіє вітер з Понту...” Євгена Маланюка (1897–1968), “залізних імператора строф”, співця України – “степової Еллади” тощо.

Андрій Содомора, який блискуче переклав українською мовою “Скорботні елегії” (поряд з “Любовними елегіями”, “Мистецтвом кохання” і “Метаморфозами”), зазначає в “Живій античності” (1983; 2003): “У румунському місті Констанца, на території давніх Томів, стоїть, одначе, пам’ятник. На високому постаменті – струнка постать поета в довгому римському одязі. В руці, на яку він опирається вольовим підборіддям – стилос. І здається, що слова внизу на постаменті тільки-но накреслив сам поет:

*Я, що лежу тут, Назон, опіснєвач любощів ніжних,
Марно зі світу пішов через свій хист до пісень.
Ти, що проходиш (чи сам не кохав?) – не лінуйся шепнути:
“Праху Назона нехай буде легкою земля!” (Tristia, III, 73–76)*

Стоїть Овідій і дивиться в новий світ. У світ, який палко полюбив поета. У світ, про який так часто думав “співець ніжної любові”, для якого шплекав свої “Метаморфози” – золоту легенду античності”. Українською мовою “Скорботні елегії” перекладали також Іван Франко, Микола Зеров,

Григорій Кочур, відома сучасна українська письменниця Ольга Страшенко. Долю Овідія-вигнанця яскраво змалював Юрій Мушкетик у повісті “Літній птах на зимовому березі”: “Томи стоять на краю світу, на самім-самім його краю. Він не міг побороти це відчуття, хоч воно суперечило тому, що Овідій уже знав: сарматський степ безкінечний і тягнеться на тисячі миль. А за ним – інші степи, і ліси, і інші дикі народи й племена, кажуть, є серед них люди двоголові, кажуть, є людодіди, а звірі там страшенно великі та люті, з їхніх пащець вириваються вогонь і сморід. Розповідають, років п’ять тому один чужинець їхав до Томів з боку степів двісті днів і казав, що й у другу сторону їхати ще стільки, а що далі – не знає.

Мабуть, все це правда, але простір, який хапає Овідій оком, для нього край землі. Кінець цивілізації, кінець життя. Воно лишилося десь там, де світить ласкаве і тепле сонце, де шумлять оливкові гаї й ніжно цвіте тамариск. Де біломармурові палаци, високі колони, портики, під якими збираються поети і читають вірші. Де розкішні, з гарячою і холодною водою терми, де театр з комедією і мімами, де тисячоголосий форум і храми богів. Де по бруковій вулиць гуркочуть колісники, раби несуть у шовкових паланкінах своїх панів, де лукаві усміхнені красуні обсипають з горішніх вікон будинків голови улюблених поетів і танцівників пелюстками троянд. Де укоханий дім: вишуканий, з задумливим водограєм перистиль, де священні лари – домашній жертовник, де тихий голос дружини та веселе жебоніння внуків, покірні, опущені голови рабів, які вгадують найменше бажання господаря і кидаються його виконувати. Світ – це висока гора, на вершині якої стоїть Рим, а по краях, над прірвою, інші держави. Вітер тисячоліть обвіває гору, змітає, неначе саранчу, одні народи й приносить інші, тільки Рим стоїть і тримає над собою небо цивілізації. Блискучі, осяйні зорі дивляться згори на біломармурове місто, обсипають його золотим порошком. А над прірвою тільки тумани, колючий вітер, холод.

Нині я теж опинився над прірвою. Вітер вигнання може змести, як комашку, й мене. Я цезну з просторів всесвіту безслідно. Так думав Овідій, стоячи біля воріт”³.

In hoc signo vinces

Під цим стягом переможеш

Цей вислів зустрічається як девіз на гербах, штандартах, емблемах та ін. За християнською легендою, яку повідомляє римський церковний історик Євсевій Кесарійський (між 260 і 265–338 або 339) у “Житії Константина”, імператорові Константину (306–337) під час вирішального бою зі своїм супротивником, гонителем християн Максанцієм 312 р. при

³ Мушкетик Юрій. Смерть Сократа. Суд над Сенекою. Жовтий цвіт кульбаби. Селена. Літній птах на зимовому березі: повісті, оповідання. – Харків: Фоліо, 2008. – С. 235–236.

Сакса Рубра (“Червона скеля”) поблизу Риму, побачився на небі вогняний хрест, навколо якого був напис грецькою мовою “цим переможеш”. Військо Максанція було розгромлене, він сам потонув у Тибрі, а Константин після перемоги помістив ці слова на своєму стязі. Зараз сентенцію використовують, коли потрібно підкреслити, що перемогу буде досягнуто при дотриманні певних ідей, віри, вказаного шляху.

Non semper erunt Saturnalia

Не завжди будуть Сатурналиї

Прислів'я пов'язане з міфологічними переказами про золотий вік, де мовиться про часи бога Сатурна, коли всі люди були між собою рівними. Сатурналиї (свято на честь Сатурна) відзначали в Римі кілька днів, починаючи з 17 грудня. Під час цього свята ніби тимчасово зникала соціальна нерівність між рабами та їхніми господарями, у ці дні припиняли вирішення судових справ, розробку військових планів, людей звільняли від будь-якої праці. Прислів'я відбиває народні уявлення про класову нерівність у рабовласницькому суспільстві, невдоволеність сучасністю, смуток за міфічним золотим віком Сатурна (первіснообщинним ладом, коли не існувало держави й експлуатації людини людиною). У прислів'ї висловлено мрію про свободу, рівність і братерство, яку пізніше було покладено в основу античних і ренесансних соціальних утопій аж до Томаса Мора (1478–1535) й Томазо Кампанелли (1568–1639), що стали засновниками утопічного соціалізму – вчення про ідеальне суспільство, засноване на спільності майна, обов'язкової праці, справедливому розподілі її результатів. Сам афоризм фіксується ще у видатного римського письменника, філософа й політика Луція Аннея Сенеки (4 до н.е. – 65 н.е.).

Уроки IX–X. Declinatio tertia substantivorum

Amicus Plato, sed magis amica veritas (Aristoteles)

Φίλος μὲν Πλάτων φίλτερά δ' ἀλήθεια

Платон друг, однак істина дорожча (Аристотель)

У 366 р. до н.е. молодий Аристотель (386–322 до н.е.) приїхав до Афін у знамениту академію Платона і пробув там разом із ним близько двадцяти років. Аристотель був улюбленим учнем Платона (428–348 до н.е.), який називав його “розумом своєї школи”. Проте у власній філософській концепції Аристотель визнав об'єктивне існування матеріалістичного світу та його пізнаваність. Будучи учнем Платона, він порвав із його ідеалістичними поглядами на світ як на відображення ідей, що досягаються душею, і на пізнання, яке має відійти від реального досвіду. Відомі слова Аристотеля *Amicus Plato, sed magis amica veritas* означали його відхід від поглядів свого вчителя.

Нипішні значення сентенцій: 1) для визнання правильності твердження не є самодостатнім посилання на авторитет; 2) дружба не повинна перешкоджати прагненню до істини.

Amor et tussis non celantur

Кохання і кашель не приховати

Подібна сентенція зустрічається в давньогрецького комедіографа Агтіфана (IV ст. до н.е.), а в давньоримській літературі цю думку неодноразово варіював Овідій, зокрема, в поемі “Героїди” Медея пише Ясону: *Quis enim bene celat amorem?* (“Хто може приховати кохання?”); Паріс – Елені: *Quis enim celavērit ignem?* (“Хто може приховати вогонь (кохання)?”).

За Середньовіччя поширилася приказка: *Pallet: aut amat, aut studet* “Блідий? Отже, або закоханий, або наполегливо вчиться”.

Приказка дуже поширена в сучасній італійській мові: *Amor né tosse non si può celare; Amor, fuoco e tosse non si cela* (“Кохання, вогонь і кашель не приховуються”); *Amor e tosse non si nascondono*.

Cántica gignūt amor, l et amórem cántica gignunt

Кохання народжує пісні, і пісні народжують кохання

Цей вислів дійшов до нас у збірнику “Латинська антологія”, складеного, як гадають, в Африці в VI ст. під час завмирання античної літератури, але сам збірник містить твори різного часу. Серед них виділяється художніми якостями “Всеношна Венери” (“*Pervigilium Veneris*”): прихід весни і свято народження Венери прославляються автором, для якого особиста весна не прийшла (кохання оспівується на тлі цілковитої руйнації античного світу, щось подібне спостерігаємо і в наш час, коли інтимна лірика розцвітла на фоні суцільної політичної і культурної деградації пострадянських країн). Вірш поділений на нерівні частини, обрамлені рефреном: *Crás amēt, qui nūnqu (am) amávīt, l quíqu (e) amávīt, crás amēt* (“Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!”, переклад Миколи Зсрова). Ні автор, ні час вірша невідомі, можливо, його написано в IV ст. н.е. Наведемо останню частину в перекладі Миколи Зсрова:

Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Серед лук у жовтих дроках тішать міць свою бики:

Радісно у пору шлюбну, весело живеться їм!

В затінок спішать отари в полоні любовних чар...

І співучий рід богиня хилить під своє ярмо:

Лебедів кликучі зграї на просторі плес ячать,

І дочка Терія плаче серед тополевих віт.

Знай: кохання наплив буйний будить той солодкий звук.

Не кажи: то жаль і скарга на суворість шлюбних пут.

Спів дзвенить, а я німую – де вона, моя весна?

Чом, як ластівка, не можу вилитись у співі я?
Музу я свою утратив, німувавши довгий час,
Згинув так через мовчання в давнину славетний край.
Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Civis Romanus sum!

Я – римський громадянин!

Ця загальноживана юридична формула в античну епоху гарантувала римському громадянину недоторканість під час перебування за межами Риму, підтверджувала його громадянські права. Римське громадянство виникало внаслідок народження дитини в законному шлюбі римських громадян, а також набувалося наданням цього звання чужинцю за особливі заслуги перед Римською державою. Римський громадянин мав повну правоздатність у політичній, майновій та сімейній сферах. У 90–89 до н.е. за законом Люція Цезаря всьому вільному населенню Італії (італікам) було надано право римського громадянства, а 212 н.е. імператор Каракалла (211–217) поширив статус римського громадянина на всіх вільних жителів провінцій. Остаточо відмінності в громадянських правах вільних верств населення імперії було ліквідовано в VI ст. за імператора Юстиніана (527–565).

Cum grano salis (Martialis)

З дрібком солі (Марціал)

Тобто – з іронією, дотепно, дошкульно, критично, з великим застереженням, з певною поправкою. Пор.: з перцем, з гадючкою; рос. соленая шутка, едкая острота. Вислів наявний у римського поета-сатирика Марціала (бл. 40 – бл. 104 н.е.), його використовували також Іван Франко і Леся Українка.

Gaius est pater historiae iuris romani

Гай є батько історії римського права

Гай – знаменитий римський юрист класичної юриспруденції (II ст. н.е.), представник т.зв. сабініанської школи (прихильники принципу – на відміну від прокуліанців, прихильників республіканського ладу). Прибічник абсолютної влади імператора, а також необмеженої приватної власності рабовласників. Серед численних праць Гая найбільше значення мають “Institutiones” (“Інституції”), що становлять елементарний посібник із цивільного права, який поділяється на три основні частини: вчення про особи (*personae*), вчення про угоди (*res*), вчення про позови (*actiones*). За римським законом 426 р. твори Гая і ще чотирьох римських юристів (Модестина, Папініана, Павла й Ульпіана) були визнані обов’язковими для суддів. Відкрив “Institutiones” 1816 р. німецький історик Георг Нібур (1776–1831) у бібліотеці міста Верона (Італія).

In Venere semper certant dolor et gaudium

У коханні завжди сперечаються страждання і радість

Зі збірки “Сентенцій” давньоримського письменника 1 ст. до н.е. Публілія Сіра, відпущеного на волю раба-сирійця, відомого актора й майстра імпровізації. Також у нього зустрічається і такий вислів: *Amor, ut lacrima: in oculis oritur, in pectus cadit* “Кохання подібне до сльози: зароджується в очах, а потрапляє в серце”.

Подібну думку передає й вислів римського комедіографа Плавта (середина III ст. до н.е. – бл. 184 до н.е.): *Amor et melle, et felle est fecundissimus* “Кохання сповнене і медом і жовчю”. Ще в давньогрецьких поетів-ліриків класичного періоду (Архілох, Алкей, Сапфо, Анакреонт) ім’я бога кохання Ероса супроводилося постійним епітетом “солодко-гіркий”. Також у “Науці кохання” Овідія: *Littore quot conchae, tot sunt in amore dolores* “Скільки на морському березі черепашок, стільки і страждань від кохання”, пор. укр.: Болить серденько, та плакати стидненько.

При цьому слід завжди пам’ятати: *lucundissimum est in rebus humanis amari, sed non minus amare* “Найбільша радість у житті людини – бути коханою, однак не менша – самій кохати”.

Ius est ars boni et aequi (Celsus)

Право є мистецтво добра і справедливості (Цельс)

Таке визначення права наявне в енциклопедичній праці “*Artes*” (“Мистецтва”) давньоримського вченого Авла Корнелія Цельса (бл. 25 до н.е. – бл. 50 н.е.). У цій праці (більше 20 книг), що ґрунтується на грецьких джерелах, відображено різноманітні галузі знань – право, філософію, риторику, медицину, сільське господарство, військову справу (до нашого часу найкраще зберігся розділ, присвячений медицині).

Nomen est omen

Ім’я – це ознака (знак)

Вислів визначного римського комедіографа Плавта (середина III ст. до н.е. – бл. 184) побудовано на співзвуччі слів *nomen* “ім’я” та *omen* “знак, прикмета”. Античні вчені вважали, що назви речей пов’язані з їхньою суттю, а імена людей – з їхніми характером і нахилами, тобто кожне ім’я говорить саме за себе, чи то повідомляючи про людину, чи що-небудь віщуючи в її долі.

Opus igne, auctor patibulo dignus

Твір гідний вогню, а автор – шибениці

Резолюція, яку угорська цензура наклала на “Хроніку румунів та інших стародавніх народів”, створену наприкінці XVIII ст. визначним румунським просвітником, співавтором першої друкованої граматики румунської мови (1780), Георге Шінкаєм (1754–1816), що належав до плеяди діячів “Трансільванської школи” кінця XVIII – початку XIX ст. (Самуїл Міку, Іоан Мольнар-Піуаріу, Радут Темпья, Пауль Йоргович, Іоан

Будай-Деляну (1760–1820), більша половина життя якого (33 роки з 60, з 1787 до смерті) пов'язані зі Львовом, Константин Дяконович-Лога та ін.). Вони відстоювали старожитність і безперервність румунського етносу в Трансильванії, що входила до складу Австрійської імперії (т.зв. теорія континуїтету), походження румунської мови від латиші (що правда, помилково вказувалася класична латина, хоча румунська мова розвинулася, як відомо, з народної латини при значному впливі мови гето-даків (субстрат) і слов'ян (суперстрат)), вимагали політичних прав для румунського народу, що був їх позбавлений у Трансильванії. У “Хроніці...” Г.Шінкай запально й водночас науково аргументував ці просвітницько-гуманістичні ідеї (нагадують ідейний зміст “Історії Русів” невідомого українського автора кінця XVIII – початку XIX ст.) Внаслідок угорської заборони працю було опубліковано значно пізніше, 1853 р. в Яссах (давня столиця Молдавського князівства; цікаво, що в Яссах провів останні вісім років життя Пилип Орлик, 1672–1742; у Яссах часто перебували російські війська під час російсько-турецьких воєн 1711, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812, 1828–1829, 1853, 1877–1878, під час Першої світової війни у 1916–1918 рр.), уже після смерті Трансильванського книжника.

Зараз сентенцію іноді вживають в іронічному плані у зв'язку з працею, що не заслуговує на детальну увагу.

O tempora, o mores! (Cicero)

О часи, о звичаї! (Цицерон)

Вислів уживається для констатації занепаду моралі, підкреслення нечуваності якої-небудь події, осуду ганебних звичаїв цілих поколінь. Першоджерело афоризму – перша промова Цицерона проти Катиліни (63 до н.е.), де він звинувачує римський сенат у відсутності колишньої сили й рішучості щодо покарання державних злочинців, які готують загибель Римській республіці й намагаються встановити військову диктатуру.

Panem et circenses!

Хліба й видовищ!

Слова, з якими римський плебс часів імперії звертався до нобілів (верхнього класу римського суспільства), вимагаючи безкоштовної їжі та видовищ (циркових розваг). В імперському Римі багато уваги приділялося дозвіл्लю, розвагам, пишним багатоденним святкам і видовищам. Верхівка суспільства вправлялася в гурманстві, неймовірних туалетах, хитромудрих насолодах, еротичних оргіях. Народні маси також не було забуто в Римській імперії, бо їхнє невдоволення становило небезпеку для можновладців. Будучи позбавленим у період імперії політичних прав, плебс (лат. *plebs, plebis, f.* “простолюд”) був змушений миритися з цим і задовольнятися безкоштовними роздачами хліба (щомісяця в I–II ст. н.е.

зерно отримувало до 200 тис. чоловік), грошей та спогляданням циркових розваг, які бували надзвичайно пишними, але водночас примітивними, еротично-вulgарними. До театрів, де видовища були інтелектуальнішими, римська публіка була доволі байдужою, і театр ніколи не мав у Стародавньому Римі того високого суспільного значення “школи життя”, яке він мав у Давній Греції. Зростаюча безідейність давньоримського суспільства періоду занепаду (як і в добу еллінізму) призвела до того, що всі інші види драми стали витісняти міми, міміямби, пантоміми, у яких сипалися ляпаса, демонструвалися грубо-еротичні непристойні сценки, а під кінець вистави здійснювався галас й виникала штовханина.

“Святкування” підкорення Дакії (територія сучасної Румунії) 106 н.е. тривало 123 дні, на арені билися 10 тис. гладіаторів і було залучено 10 тис. диких звірів, привезених з екзотичних країн. Про це розповів римський поет-сатирик Ювенал (бл. 60 – бл. 127); подію яскраво описано на сторінках історичного роману “Візантійський лукавець” (т. I, 2005; т. II, 2006) відомої сучасної української письменниці Ольги Страшенко. У середині II ст. н.е. святам у Римі відводилося 180 днів у році. На стадіонах і в амфітеатрах постійно відбувалися різні змагання, перегони на колісницях, цькування звірів. Смертну кару здійснювали в амфітеатрі як театралізоване видовище, в якому засуджений виконував роль героя або лиходія, що насправжки гинув під час вистави; видовище завдяки цьому набувало особливої гостроти. У перші століття нашої ери страту християн також часто проводили на арені амфітеатрів (найвідоміший серед них – унікальний за розмірами амфітеатр Флавіїв у Римі – Колізей, відкритий 80 р. і розрахований на 50 000 глядачів), куди їх виганяли на розтерзання диким і голодним звірам. У III–IV ст. н.е. в Римі спорудили грандіозні лазні. Особливо славнозвісні терми Каракали (211–217) – складний комплекс споруд, що займав територію в 12 га і був розрахований на одночасне перебування в ньому 1500 осіб. Тут були великі зали і різноманітні архітектурні споруди з холодною, теплою і гарячою водою, спеціальні приміщення для відпочинку й розваг, переважно еротично-інтимних, парк з бібліотеками. Зали терм було пишно прикрашено мармуром, коштовними матеріалами, прекрасними мозаїками (доволі фривольного змісту) і скульптурами.

У пізніші часи сентенція стала девізом владарів, які вважали, що, задовольняючи ці потреби мас, вони можуть почуватися спокійно. Революційні народні рухи і переможні повстання пригноблених трудящих мас у XVIII–XXI ст. довели історичну обмеженість цього вислову.

Quintili Vare, legiones redde! (Octavianus Augustus)

Квінтілію Варє, коверни [мені] легіони! (Октавіан Август)

Слова римського імператора Октавіана Августа після отримання звістки про поразку і знищення трьох римських легіонів і союзних військ (20 тис. піхоти і 9 тис. кінноти), якими командував римський намісник провінції Германія Публій Квінтілій Вар, у Тевтобурзькому лісі, на північ

від міста Оснабрюк 9 р. н.е. У запеклій чотириденній битві з германським плем'ям херусків, яких очолював молодий вождь Арміній, усе римське військо було знищено, а Вар покінчив життя самогубством. У Римі поразка Вара, який почав було запроваджувати римські порядки, зокрема римські суди в провінції Германії, спричинила сильний неспокій: боялися нападу германців па Галлію й усенародного повстання галлів, підкорених ще Гаєм Юлієм Цезарем у 58–51 рр. до н.е. Цього не сталося, проте всі завоювання за Рейном було втрачено.

Светоній у “Життєписах дванадцяти цезарів” (“Божеественный Август”, 23) яскраво описує реакцію Октавіана Августа па повідомлення про цю поразку: “При звістці про неї Август наказав виставити по місту варту, з метою запобігти хвилюванням; намісникам провінцій він продовжив владу, щоб союзників тримали у підпорядкуванні люди досвідчені і звичні; Юпітерові Доброму і Найвеличнішому він дав обітницю влаштувати блискучі ігри, якщо становище держави покращиться, як це робилося колись під час воєн з кимврами і марсами. І, кажуть, він настільки був зажурений, що кілька місяців поспіль не підстигав волосся і не голив бороди, і неодноразово бився головою об косяк, вигукуючи: “Квінтілію Варє, поверни [мені] легіони!” А день поразки щороку відзначав жалобою”. Ці рядки надихнули Юрія Мушкетика на її відтворення в повісті “Літній птах на зимовому березі”: “– Немає вже наших легіонів, – тихо мовив гінець. – Германці заманили їх у ліс і понижили. Квінтілій Вар загинув також.

Це були найкращі римські легіони. Це була найбільша поразка римських військ за весь час владарювання Августа. Октавіан бився головою об косяк дверей і кричав:

– Квінтілію Варє, верни легіони! Квінтілію Варє, верпи нашу славу. Нащо я послав тебе, Квінтілію Варє!

Гельвідій, який тримав у руках згорток Овідієвих поезій, низько нагнувся й поклав згорток у кедрову скриню, на самий спід. Тепер він боявся, що Август якимось чином помітить згорток і тоді його гнів упаде на голову Гельвідія. То більше, Овідій, як йому здавалося, пробуває в тих краях, куди пішли легіони Квінтілія Вара. Овідій живий, а легіонів немає.

Август ще довго приголошував і бився головою об двері. Коли ж трохи заспокоївся, продиктував Гельвідію едикт, у якому наказав скарати на смерть кожного десятого з тих, хто вцілів у цьому поході, а все військо перевести з пшеничного хліба на ячний і позбавити вина.

У Римі було оголошено траур⁴.

Історики визнають, що зовнішня політика Октавіана Августа була загалом дуже успішною: імператор повернув дипломатичним шляхом римлянам знамена і трофеї, відібрані парфянами в битві при Каррах 53 р.

⁴ Мушкетик Юрій. Смерть Сократа. Суд над Сенекою. Жовтий цвіт кульбаби. Селена. Літній птах на зимовому березі: повісті, оповідання. – Харків: Фоліо, 2008. – С. 263.

до н.е., коли загинув полководець Марк Красс, що придушив повстання рабів під проводом Спартака 71 р. до н.е. (див.: *Nihil est victoria dulcius*, урок XVIII); за Октавіана Августа було повністю підкорено гірські народи Піренейського півострова, утворено нові провінції Норік і Паннонія у Центральних Альпах, на Верхньому і Середньому Дунаї, завойовано Верхню Мезію на Нижньому Дунаї, населену гетами, а Нижню Мезію (сучасна Добруджа – Східна Румунія) було приєднано до васального фракійського царства Котиса, на яке покладалася обов'язок захисту цієї території. Тому так хворобливо було сприйнято поразку в Тевтобурзькому лісі.

Вислів наводить у “Дослідах” французький філософ і письменник-гуманіст Мішель Монтень (1533–1592), який (книга I, глава 4) говорить про численні вияви людської нестриманості, що заслуговує на осуд.

Перемогою над римлянами в Тевтобурзькому лісі як “виявом непереможного німецького духу” надзвичайно пишалися мілітаристські кола Пруссії в XIX ст. та нацистської Німеччини в 1933–1945 рр. Подібне військове бахвальство самозакоханої тупої пруської воячини саркастично розвінчував ще 1844 р. у поемі “Німеччина. Зимова казка” видатний німецький поет і публіцист Генріх Гейне (1797–1856). В іронічному плані афоризм наведено в оповіданні “Мертві мови” з гумористичної повісті “Автобіографія” (1924) сербського письменника Браніслава Нушича (1864–1938): “Один вищий офіцер, коли його перевели в інтенданти, все повторював фразу: “*Quintili Vare, redde mihi legiones*” (Нушич Браніслав. Автобіографія. З сербохорватської переклав Сидір Сакидон. – К.: Дніпро, 1980. – С. 168).

Зараз вислів уживають з жалю через безповоротну втрату або як заклик повернути щось, що має по праву належати тому, хто промовляє ці слова.

Quot capita, tot sententiae

Ὅσοι ἀνδρῶτες τόσαυται γνώμαι

Скільки голів, стільки й думок

Трохи парафразований вислів із п'ятої комедії Публія Теренція Аффа (бл. 195–159 до н.е.) “Форміон” – *quot homines, tot sententiae* (“Скільки людей, стільки ж думок”). Аналогічну ідею з ширшим формулюванням депо пізніше знаходимо в Горация (сатира перша другої книжки, вірші 27–28): *quot capitūm vivūnt, totidē studiōrum milia* (“Скільки голів – стільки й нахилів різних”, пер. А.О.Содомори). Подібний сенс мають і численні приказки новоєвропейських мов: Скільки голів, стільки й умів; рос. Сколько есть в свете человеческих голов, столько и разномысленных умов; білоруське: Колькі людзей, столькі думак; рум. Cîte capete, atîtea părerî (căciuli); фр. Autant de têtes, autant d'avis; англ. So many men, so many minds “Скільки людей, стільки думок”; нім. Soviel Köpfe, soviel Sinne. У

широковідомій поезії Г.С.Сковороди “Всякому місту звичай і права” є такий рядок: “Кожна имеетъ свой ум голова”.

Quod licet Iovi, non licet bovi

Ὅ ἐξεστι Διὶ οὐκ ἐξεστι βοί

Що дозволено Юпітеру, те не дозволено бичу

За давньогрецьким міфом Зевс (римський Юпітер) в образі бика (лат. *bos, bovis, m, f* “бик, віл; корова”) викрав доньку фінікійського царя Агенора Європу (назва континенту залишилася дотепер). Відзначимо, що поети та художники в різних країнах не раз оброблятимуть цей міф; найвідомішою є картина російського живописця Валентина Серова (1865–1911) “Викрадення Європи” (1910). Скульптурна композиція “Викрадення Європи” прикрашає парк туристично-оздоровчого комплексу “Судак” у Криму.

Сентенцію вживають для засудження чийхось безпідставних претензій унаслідок невідповідності бажань із наявним соціальним станом (на зразок “Що можна пану, того не можна Йвану”). Мовній філігранності вислову сприяє внутрішнє римування. А.П.Чехов у листі до О.М.Плещеева вжив жартівливу парафразу – *Quod licet bovi, non licet Iovi* “Що дозволено бичу, не дозволено Юпітеру”.

Repetitio est mater studiorum

Повторення – мати навчання

Навчальна настанова стародавніх шкіл, де викладалося латинською мовою. Вираз підкреслює значення повторення для систематизації знань, був особливо актуальним в умовах середньовічних шкіл, а також, до речі, у Давній Індії, де ще у V ст. до н.е. було створено віршовану граматику першого лінгвіста у світі П'аніні, її подано для легшого запам'ятовування у вигляді 3996 коротких віршованих правил (сутр), які охоплювали фонетику, морфологію, словотвір, етимологію і синтаксис класичного санскриту, хоча і без звичного для нас поділу всього мовного матеріалу на відповідні параграфи чи пункти. Для Стародавньої Індії, як і для Середньовіччя, характерними були велика кількість учнів у класі, недостатність книг і звідси переважно усне, а не візуально-книжне навчання. Тому в середні віки були поширені віршовані граматики латинської мови – “*Doctrinale*” (“Доктринал”) Александра Вілладейського (Alexander de Villa Dei, 1199) і “*Graecismus*” (“Трецизми в латинській мові”, початок XIII ст.) Еврарда (Іберхарда) Бетунського (Bethuniensis). Головне досягнення цих граматик полягало в тому, що текст можна було повторити вслух, для кращого розуміння ще й розспівом і назавжди завчити напам'ять.

Іноколи сентенцію помилково приписують Квінтіліану (бл. 35–96), що очолював одну з найвідоміших шкіл Стародавнього Риму. У гумористичному плані вислів наведено Антоном Чеховим в оповіданні “Дружина”: “– *Repetitio est mater studiorum*, – мовив Соболев, поспішаючи написати наступну чарку”.

Salus popūli suprema lex esto (Ціцеро)

Нехай благо народу стане найвищим законом (Цицерон)

Цим демагогічним гаслом Цицерон (106–43 до н.е.), який був у той час римським консулом, хотів підкреслити, що він ніби захищає інтереси народу. Насправді ж він, як спритний політик, просто домагався популярності. Однак ця сентенція *de iure* потрапила в цивільне право Стародавнього Риму, акцентуючи, що народні домагання мають перевагу над будь-якими іншими справами.

Існують парафразовані варіанти цієї формули: *Salus patriae suprema lex* “Добробут батьківщини – найвищий закон”; *Salus revolutionis suprema lex* “Благо революції – найвищий закон” (особливо часто вживався під час якобінської диктатури 1793–1794 в роки Великої французької буржуазної революції 1789–1794, а також під час буремних подій Жовтневої революції і громадянської війни 1917–1920 рр. у Росії); *Voluntas populi suprema lex* “Бажання народу – найвищий закон”.

Si vis pacem, para bellum

Якщо хочеш миру, готуй війну

Гасло, що було на озброєнні римських правителів для виправдання мілітаризації й загарбницької зовнішньої політики Риму. Подібну думку в дещо іншій формі висловлювали Цицерон, Корнелій Непот, Публілій Сір; сам вираз запозичено в римського військового письменника Вегетія (IV ст. н.е.) з твору “Стислі настанови з військової справи”, адресованого войовничим римським імператорам Валентинівну (364–375) та Валенту (364–378), яким доводилося з неймовірними труднощами стримувати натиск варварів, передусім – вестготів.

Популярний афоризм і в нові часи для прикриття гопки озброєнь або характеристики непевного миру. Наприклад, “військовим миром” сучасники назвали те становище в Європі, що склалося після франко-пруської війни 1870–1871 та Франкфуртського миру 1871 р., що значно ослабив Францію, позбавивши її двох важливих промислових провінцій – Ельзасу й Північно-Східної Лотарингії, сприяв швидкому зростанню німецької промисловості; відразу після укладення договору обидві сторони стали готуватися до нової імперіалістичної війни, що спалахнула 1914 р., перерісши в першу світову (1914–1918).

Наявне й протиставлення цьому афоризму – *Si vis pacem, para pacem* “Якщо хочеш миру, готуй мир”, що підкреслює миролюбний характер зовнішньої політики тієї чи іншої держави, можливість мирного співіснування країн із різним суспільним ладом. Ця парафраза набула особливої популярності під час “холодної війни” (1946–1989) між колишніми соціалістичними країнами організації Варшавського договору (1955–1991) та блоком НАТО. Ідеали антивоєнного середовища, близькі сільському населенню Аттики, виявляють комедії Аристофана (бл. 445 – бл. 385 до н.е.) “Ахарняни” (425 до н.е.) та “Мир” (421 до н.е.), а також

яскраво виражена фалічна комедія “Лісістрата” (411 до н.е.), у якій показується, як жінки Афін та Спарти домовляються бойкотувати своїх чоловіків та наречених до тих пір, доки ті не складуть зброї та не покінчать з руйнівною Пелопонеською війною 431–404 до н.е. Подібний прийом “перевтілення” використано в комедії сучасного українського драматурга Олексі Коломійця (1919–1994) “Фараони” (1961), де завідувачеві механізацією колгоспу Миколі Тарану, п’яничці і ледарю, приснився химерний сон, начебто всі жінки, які в селі “будь-яку механіку замінять”, зайняли посади чоловіків, а їх примусили виконувати свою працю.

Vanitas vanitatum et omnia vanitas

Ματαιότης ματαιότητων καὶ πασα ἡ ματαιότης

Суєта суєт і все суєта

Цими словами розпочинається відома частина Біблії Екклезіаст (гебрайський варіант – *Haveil havulim hacoil haveil*). Книжку приписували цареві Ізраїльсько-Іудейського царства в період найбільшого його розквіту Соломону (965–928 до н.е.), однак нині його авторство ставиться під сумнів, оскільки в ній наявні численні історичні факти, що відбулися на кілька століть пізніше від років царювання Соломона. Подібна до сентенції думка простежується і в “Псалмах Давида” (псалом 143, вірш 4). Спершу вислів мав винятково релігійний сенс – церковники намагалися показати людям химерність їхнього земного життя на відміну від “потойбічного”. У сучасному значенні ці слова характеризують справи чи ініціативи, які при завершенні виявилися даремними, не вартими докладених зусиль.

Відома поезія Й.-В. Гете про примарність людських сподівань має назву “*Vanitas! Vanitatum vanitas!*” Суєт драматичного конфлікту п’єси Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) “Суєта” (1903) полягає в протиставленні здорового, позбавленого штучності, “натурального” життя (його уособлюють чесний хлібороб Карпо Барильченко й актор Іван Барильченко) життю паразитичному, кар’єристичному, “суєтному” (інспектор гімназії Михайло Барильченко, кандидат прав Петро, унтер-офіцер у відставці Тарас Гупалепко).

Virtutem et sapientiam vincunt testudines

Черепахи перемагають добродішність і мудрість

Античне прислів’я має загадковий характер. Вважається, що йдеться про підкуп, оскільки в давнину в Пелопонесі були у вжитку монети із зображенням черепахи, які й називалися черепахами (золота й срібна монети в Спарті до IV ст. до н.е. були вилучені з обігу).

Vita brevis, ars longa (Hippocrates)

Βραχύς μὲν ὁ βίος ἡ δὲ τέχνη μακρά

Життя коротке, мистецтво вічне (Гіппократ)

Автор вислову – видатний грецький лікар і природодослідник Гіппократ (бл. 460–377 до н.е.), який, проте, наголошував лише на тому,

що цілого життя людині не вистачить, щоб повністю опанувати медичну науку (життя коротке, наука вічна). Узагальненого значення надав Гіппократовій сентенції Сенека (*ars* – наука, мистецтво і взагалі будь-яка діяльність людини).

Сентенцію використовують як пораду, як спонування поспішати щось зробити, оскільки час пролітає швидко. Подібну ідею виражає Йоганн Вольфганг Гете двома першими рядками “Фауста”, у яких доктор Фауст говорить Мефістофелю, що бажає спізнати все щастя й горе, яке лише може випасти на долю людини, і, почувши у відповідь, що це неможливо, вигукує:

Но я хочу! – Я понимаю это;

Боюсь я за одно, в одном лишь мой протест:

Ars longa, vita brevis est.

(Гете. Фауст. – К.: Мистецтво, 1977. – С. 87)

Подібна думка червоною стрічкою пронизує сюжет опери видатного французького композитора Шарля Гуно (1818–1893) “Фауст” (1859): головний герой прагне повернути прекрасну юність з її палким почуттям – коханням.

Vox populi – vox dei (Homerus)

Глас народу – глас божий (Гомер)

У всесвітньовідомій поемі Гомера “Іліада” відбите стародавнє уявлення про божественне походження “народного поголосу”, названого “вісником Зевса”. Значення вислову: дії та помисли народу завжди містять у собі незаперечну істину й найвищу справедливість. Звідси висновок: правителі постійно мають зважати на думки і волю народу. У нові часи афоризм набув революційно-демократичного забарвлення, наявний у творах Карла Маркса (див. *Homo sum et nihil humāni a me aliēnum puto*, урок XVII).

Вислів майстерно обіграв класик румунської і світової драматургії Йон Лука Караджале (1852–1912) у своїй першій комедії “О поарте furtunoasă” (“Бурхлива ніч”, 1878), де Ріка Вентуріано – такий собі “витвір” нової “модерної” освіти, прагне похизуватися знанням напам’ять кількох французьких фраз чи поширених крилатих латинських висловів, які вимовляє неправильно, як-от у зверненні до розбагатілого купця Думітраке (II дія, ява 9): “Domnule, Dumnezeul nostru este poporul: box populi, box dei! Noi n-avem altă credință, altă speranță, decât poporul” [“Пане, нашим богом є народ: “Глаз (sic!) народу, глаз божий!” У нас немає іншої віри, іншої надії, окрім народу”]. Думітраке Тітірка приймає молодого студента-репортера Ріка Вентуріано за коханця своєї дружини Вети і за це його переслідує з наміром його вбити, аж доки не з’ясовує, що насправді Ріка грає з її сестрою Зіцсю, що розлучена, бо її колишній чоловік – Гіца

Ціркедеу (позасценічний персонаж) – п'яниця й скандаліст, хоча теж купець. Заспокоєний Думітраке з радістю погоджується на заручини Зіци з Рікою Вентуріано, не підозрюючи, що його сопоарта (“дружина”) Вета все-таки має коханця – ним виступає не хто небудь, а сам Кіріак – “приказчик, довірена особа Думітраке, сержант Національної гвардії”. Українською мовою найвідомішу комедію Йона Луки Караджале “Загублений лист” переклав Євген Дроб'язко (ще 1952 року), який блискуче відтворив українським словом “Божественну комедію” Данте.

Уроки XI–XII. Declinatio tertia adiectivorum. Participium praesentis activi. Pronomina relativa, interrogativa, indefinita

Bellum omnium contra omnes (Hobbes)

Війна всіх проти всіх (Гоббс)

Автор вислову – англійський філософ, ідеолог англійської буржуазної революції середини XVII ст. Томас Гоббс (1588–1679), що вжив його у латинському виданні свого основного твору “Левіафан” (Амстердам, 1651, ч. 1, гл. 13–14). Розглядаючи людину як природженого індивідуаліста та егоїста, Гоббс робив висновок, що “природним станом” людства є “війна всіх проти всіх”, і вимагав беззастережного підкорення громадян державі, яку визнавав абсолютним сувереном. Теорії Гоббса про “природний стан” людей та “договірне” походження держави завдяки їхній антифеодальній і антитеологічній спрямованості були прогресивними для XVII ст.

Проблему соціалізації особистості, виховання людини, здатної стримувати егоїстичні поривання, жити в згоді з іншими людьми, поставили французькі класицисти XVII ст. – Корнель, Расін, Мольєр – які наголошували на необхідності людини мати почуття суспільної дисципліни. Як уже показував Вільям Шекспір (1564–1616), найвидатніший гуманіст доби Пізнього Відродження, індивідуалізм ренесансних людей може обернутися таким боком, що суспільство перетвориться у “війну всіх проти всіх”. У пізній драмі Шекспіра “Буря” (1612) говориться, що під час бурі неаполітанський король Алонзо й міланський герцог Антоніо з усім своїм оточенням рятується з потопуючого корабля й опиняються на невідомому острові, де прагнуть впровадити свої, звичні їм порядки: почалися змови і замаху на життя, розпалювалися порочні пристрасті. Але на острові живе Просперо, колишній міланський герцог, підступно позбавлений влади братом Алопзо Антоніо; Просперо судить і карає нелюдяне суспільство, руйнує злочинні задуми, попереджає і знищує зло. У “Бурі” Шекспір закликає до створення нового світу, без приниження, насильства і жорстокості.

Вимога прихильників класицизму підкорятися порядку, обов'язку, моральному закону не являла собою лише підпорядкування феодально-абсолютистській державній машині, але мала ширше значення: вона виступала і як вимога дотримуватися правил поведінки, традицій, суспільних інститутів і т.п. Не випадково якобінці з Робесп'єром (1758–1794) на чолі, які під час Великої французької буржуазної революції 1789–1794 рр. виражали інтереси революційно-демократичної буржуазії, що виступала у союзі з селянством і плебейством, високо оцінювали Расіна, найвидатніший французький просвітник XVIII ст. Вольтер (1694–1778) також не поривав із принципами класицизму. У захисті “дисциплінуючого” начала саме і виявляється “цивілізуюча” роль абсолютизму та його культури, що обґрунтував Томас Гоббс та французькі класицисти XVII – початку XVIII ст. Завдяки цьому “дисциплінуючому” началу формувалися духовні основи для об'єднання нації.

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt (Сенєца)

Охочого доля веде, а неохочого – тягне (Сенека)

Вислів давньогрецького філософа-стоїка Клеанфа (III ст. до н.е.), перекладений латинською мовою Сепекою в 107-му “Листі до Луційлія”. Мається на увазі, що людину, яка настроєна на безумовне виконання якої-пекбудь справи, саме вже бажання надихає на досягнення поставленої мети.

Сентенція міститься в творах Валерія Брюсова, Франсуа Рабле (“Таргаптюа і Пантагрюель”), угорського письменника Мора Йокаї (1825–1904).

Fortes fortuna adiuvat

Хоробрим доля допомагає

Надзвичайно популярне прислів'я античних часів, згідно з пізньолатинським поетом IV–V ст. Клавдієм Клавдіаном (українською мовою його поезію блискуче перекладав Микола Зеров), цю думку висловлював ще грецький поет Симонід Кеоський (VI–V до н.е.). У різних варіаціях прислів'я фіксується в комедії “Форміон” Теренція, “Тускуланських бесідах” Цицерона, в історика Тита Лівія, “Медет” Сенеки, “Листах” Плінія Молодшого, який, зокрема, повідомляє, що подібні слова промовив його дядько Пліній Старший, визначний природознавець, вирушаючи спостерігати виверження Везувію 79 н.е., де він, проте, й загинув. Найвідомішим є варіант *Audentes fortuna iuvat*, наявний в “Енеїді” Вергілія. Ці слова, як це не дивно, виголошує в запальній промові перед військом рутулів Турн для вирішальної битви з Енеєм.

Основне конотативне значення сентенції містить слово *Fortuna*. Фортуна – це римська богиня щастя, долі, добробуту, успіху, ототожнювана з грецькою *Tixe* (Τύχη), мала особливо велику шану; її зображували жінкою з рогом достатку, з якого сипалися монети, а сама вона стояла на колесі (символ мінущого щастя), іноді з зав'язаними очима.

Для епохи еллінізму (III – I ст. до н.е.) дуже характерним є широке поширення фаталізму з його вірою в його Величність випадок, сліпу удачу, що підживлювало ґрунт для розповсюдження містичних уявлень, астрології на шкоду науці (астрологічними фантазіями на базі культу зірок і планет люди тимчасово звільнялися від гнітючої дійсності), боготворіння таких понять як Фортуна, Доброчинність, Здоров'я, Щастя, Гордість, проникнення східних релігійно-філософських уявлень; подібне спостерігається і в наш час. У цьому – вічна актуальність вивчення історії.

Відомі й інші латинські прислів'я з цим словом: *Fortuna caeca est* ("Доля сліпа"); *Fortuna faveat fortibus* ("Щастя сприяє відважним"); *Fortuna fortes metuit, ignavos premit* ("Доля боїться хоробрих, пригноблює полухливих"). Видатний німецький поет, драматург і теоретик мистецтва Просвітництва Фрідріх Шіллер (1759–1805) у народній драмі "Вільгельм Телль" (1804) ствердив: *Dem Mutigen hilft Gott* ("Відважному допомагає Бог"), а французький письменник-класицист П.Ж. Кребійон-батько (1674–1762) у п'єсі "Ксеркс" перефразував: *L'audace a fait les rois* ("Сміливість зробила королів").

Проте ще Овідій у поемі "Наука кохання" ("Ars amatoria") використав що давню приказку в жартівливому плані, закликаючи закоханих бути сміливими для досягнення бажаної мети: *Audentem forsque Venusque iuvat* ("Сміливому допомагає і Венера, і щаслива нагода"). У прямому й переносному значеннях сентенцію вживають і нині.

Homines bonae voluntatis

Люди доброї волі

Джерело – Євангеліє від Луки (2,13–14): "І ось раптом з'явилася з ангелом сила велика небесного війська, що Бога хвалила й казала: "Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля!" Деяке розходження між українським канонічним перекладом євангельського тексту та латинським канонічним перекладом *hominibus bonae voluntatis* "Людям доброї волі" зумовлюється різночитанням грецького оригіналу, де можливі називний і родовий відмінки *εὐδοκία* *εὐδοκίας*). Переклад цього латинського вислову широко ввійшов до новоєвропейських мов у зв'язку зі зверненням відомої Стокгольмської відозви Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, прийнятої на 3-й сесії комітету 19 березня 1950 р. у столиці Швеції, що вимагала безумовної заборони атомної зброї, встановлення міжнародного контролю за виконанням цього рішення й оголошення воєнним злочинцем того уряду, який першим застосує її проти будь-якої держави.

Miscere utile dulci (Horatius)

Послудувати присмне з корисним (Горацій)

Походження вислову – такі рядки з відомого "Послання до Пізонів" ("Про мистецтво поезії") Квінта Горація Флакка, що з'явилося між 19 і 14 до н.е. і в якому поет розповідає про власні погляди на мистецтво:

Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci,

Léctorém deléctando paritérque monéndo

(“Славлять усі лиш того, хто з’єднає приємність і користь,
Хто звеселить читача й одночасно дасть насолоду”)

(переклад Андрія Содомори)

Стислість і важливість змісту в поєднанні з ясністю й цікавістю – одна з найважливіших вимог Горація. Він використовує формулу *omne tulit punctum* (“зібрати всі крапки”, тобто всі голоси); за тогочасною виборчою традицією голосування римських коміцій напроти обраного кандидата ставилася крапка, і зібрати всі крапки означало отримати загальну згоду. Початкові літери цього вислову Горація в часи Вольтера були написані на квитках Théâtre française: O.T.P.Q.M.U.D. Цю ідею відображено й у відомій поезії Максима Рильського (1895–1964) “Троянди й виноград” (1955):

Ми працю любимо, що в творчість перейшла,

І музику палку, що ніжно серце тисне.

У щастя людського два рівних є крила:

Троянди й виноград, красиве і корисне.

Зараз для характеристики єдності приємного з корисним використовують переважно два слова – *utile dulci*.

Non multa, sed multum (Plinius Caecilius Secundus (Iunior))

Не багато (кількісно), але багато (за змістом) (Пліній Молодший)

Спочатку – це гасло Марка Фабія Квінтіліана (бл. 35–96), яке в дещо іншому формулюванні знаходимо в найвідомішому творі письменника “Про виховання оратора”: *Multa magis quam multorum lectione formanda mens* “Розум слід розвивати (формувати) читанням не багатьох (книжок), а вагомих (змістовних)”. Керівник однієї з заснованих імператором Веспасіаном шкіл, наставник імператорської родини Доміціана, визнаний учитель, Квінтіліан був переконаний, що в школі, як і в житті, слід прагнути не до кількості, а до якості в поєднанні з важливістю й цінністю. Його учень, римський письменник і оратор Пліпій Молодший (61/62–114), ідею свого вчителя висловив у “Листах” афористичніше: *Aiunt multum legendum esse, non multa* (“Кажуть, що потрібно читати багато змістовного, а не кількісно”). Слід підкреслити, що подібного плану сентенцію знаходимо ще в Аристофана: *Συγτέμνειν πολλοὺς ἐν βραχεὶ λόγους* “Стисло висловлювати багато думок”. Згодом сентенція набула скороченого латиномовного вигляду з грою слів, що значно полегшує її запам’ятовування.

Часто вживається як епіграф, зокрема видатним українським поетом-шістдесятником Борисом Олійником до власної передмови “Не вернувся з плавання...” до “Поезій” (К., 1966, с. 5) іншого славного українського поета-шістдесятника Василя Симоненка (1935–1963), земний шлях існування якого був надзвичайно коротким, але його вірші стали

безсмертними, як-от “Лебеді материнства”, “Ти знаєш, що ти – людина...”, “Монархи”, “Де зараз ви, кати мого народу?..”, “Є в коханні і будні, і свята...”, “Чорні від страждання мої ночі...”, “Казка про Дурила” та ін. Німецький драматург і теоретик мистецтва Готхольд Ефраїм Лессінг (1729–1781), автор літературознавчо-естетичного трактату “Лаокоон” (див. коментар до наступної сентенції), у своїй вершинній трагедії “Емілія Галотті” (1772) використав аналогічний німецькомовний варіант: *Nicht vieles, sondern viel* “Не багато, але багато”.

Quidquid id est, timeo Danaós et dona ferentes (Vergilius, “Aeneis”)

Щоб там не було, але я боюсь данайців, навіть коли вони несуть дарунки (Вергілій, “Енеїда”)

Слова троянського жерця Лаокоона з приводу величезного дерев’яного коня, якого греки (данайці) за пропозицією Одиссея спорудили з тасмним наміром захопити Трою. Усередині коня засів загін грецьких вояків, а решта греків сіла на кораблі і, зробивши вигляд, що рушила додому, сховалася за найближчий острів. Грек, якого залишили на березі біля дерев’яного коня, пояснив троянцям, що буцімто цей кінь – то дар Афіні Палладі. Лаокоон рішуче застерігав земляків, щоб вони не вводили копя в місто. Однак боги вирішили знищити Трою, тому послали двох величезних зміїв, які задушили Лаокоона та його двох синів, коли вони приносили жертву на березі моря. Троянці сприйняли це як помсту богів за недовіру і втягли коня до міста, а вночі з нього вилізли греки, відчинили ворота й спалили Трою.

Загибель Лаокоона та його синів відтворює славнозвісна елліністична скульптура Агесандра, Полідора й Афінодора “Лаокоон” (бл. 50 до н.е.), римської копія якої (її віднайдено в епоху Відродження 1506 року, раніше за інші славнозвісні пам’ятки елліністичного мистецтва – Ніку (Гамофракійську, Афродіту Мілоньку) міститься у Ватиканському музеї. Її поетичне тлумачення наявне в другій частині “Енеїди” Вергілія, звідки и вислів; загибель Лаокоона та його синів зображено письменником надзвичайно наочно, переконливо й емоційно. Лессінг, порівнюючи скульптуру з віршами Вергілія, у трактаті “Лаокоон, або Про межі живопису і поезії” (1766) намагався визначити специфіку пластичних мистецтв і мистецтва слова, засуджуючи придворно-аристократичний класицизм і відстоюючи реалістичне зображення життя. Теоретичні розмірковування та висновки Лессінга (художників, наприклад, складніше подати конкретне уявлення про духовний світ героя, письменникові – про його зовнішній вигляд) вплинули на його ставлення до скульптурної групи “Лаокоон”. Порівнюючи тлумачення образу троянського жерця Лаокоона у скульпторів Агесандра, Полідора й Афінодора, з одного боку, й у Вергілія – з другого, Лессінг робить висновок, що поет прагнув якнайповніше передати правду життя,

а скульптори змушені були відходити від неї, оскільки їхніми діями керував закон краси, бо сама дія перебуває поза межами пластики. Незалежно від того, чи виходили митці, створюючи скульптурну групу, з тексту “Енеїди”, чи зверталися до того самого джерела, що й Вергілій, зобразили вони Лаокоона під час нападу змій і справді дещо по-різному. Поет сцену з Лаокооном фіксує в той момент, коли змії вже здіймаються над шиєю і навіть самою головою героя. А скульптори переносять кільця змій на руки й ноги і завдяки цьому відкривають глядачеві основну частину тулуба, а крик жерця замінюють стриманим стоном. Лессінг, розглядаючи пигання цих змій, уже наперед мав переконаність, що засоби образотворчого мистецтва дозволяють в окремому творі відображати зміст лише одного епізоду події, один момент її розвитку. Тому зміст образу Лаокоона в скульптурі, як у цілісному творі, він порівнював не з узагальненою характеристикою цього образу в “Енеїді” в цілому, а тільки з його трактуванням в окремо взятому епізоді поеми. Вергілій в “Енеїді” виводить Лаокоона в кількох сценах, виявляючи в кожній ситуації ту чи іншу рису його характеру – мудрість, героїзм, відданість своєму народові, рідному місту; усе це задля того, щоб потім ці риси синтезувати в уяві читача в цілісний художній образ. Адже, якщо підійти до аналізу скульптурної групи без упередженості, то можна легко помітити прагнення її творців дати узагальнену характеристику образу Лаокоона, відобразити всі риси, притаманні героєві. Виглядає самоочевидним, що задля реалізації цієї мети їм доводилось йти специфічним шляхом, відмінним від того, яким слідував Вергілій. Зовні це виявилось у тому, що вони змушені були, працюючи над твором, відійти від трактування образу героя в одному місці поеми, зате наблизитися до його тлумачення в кількох інших її місцях. Скульптори в цьому випадку зробили так само, як досвідчені ілюстратори книжок, що прагнуть не до механічного відтворення окремо взятого епізоду, а до узагальнення в цьому епізоді характеристики героя, розкритої письменником у кількох сценах. Якби скульптори показали Лаокоона лише так, як він зображений в епізоді з “Енеїди”, то зміст цієї сцени зводився б тільки до самої загибелі героя. Але вони розкривають образ жерця повніше й глибше. “Плодотворний” момент композиції скульптури фіксує подію на одну мить раніше, ніж її зображено в поета. Це дозволяє їм змінити акценти в творі й показати героя не лише як жертву, але і як борця. Будучи прихильником активної дії, Лессінг був схильний убачати красу не в споглядальному спокої, як Вінкельман, а в боротьбі, в діяльності і в пристрасному гніві проти несправедливості і зла. Скульптори уникають зображення “пристрасті в момент найвищої напруги”, оскільки в цьому випадку уява глядача не була б у змозі динамічно сприйняти страждання Лаокоона. У цьому плані потрактовано всю постать Лаокоона, форми його тіла і саму поставу. Важкий вдих могутніх грудей, широкий змах міцних

рук, що стискають змії, різкий вольовий рух усього тулуба в лівий бік, динаміка м'язів – усе тут сповнене якнайбільшої напруги, пройняте пафосом смертельної боротьби. Разом із тим в усій поставі героя, у скорботному виразі обличчя, зверненого до неба, вже відчувається, що сила його залишає. Отже, зміни в трактуванні образу Лаокоона в скульптурі порівняно з відповідною сценою, переданою поетом, дозволили митцям не лише показати подію в тенденції її розвитку, але й розширити її в часі відповідним ліпленням обличчя й усієї фігури. Цій меті (як відзначав, зокрема, і Гете) підпорядкована і сама побудова композиції. У ній способом “колективної дії” узагальнено в трьох постатях три моменти боротьби: початковий в образі ще неушкодженого старшого сина, кульмінаційний в образі батька і підсумковий в образі молодшого сина, вже отруєного зміями. Усе це свідчить про те, що боротьба зі зміями як символом ворожих сил була у скульпторів головним мотивом твору.

Як зазначається в критичній літературі, не можна погодитися з Лессінгом, що зміни, внесені скульпторами – звільнення від змії основних частин тіла, приглушення болю – викликані їхнім бажанням зробити основним предметом своєї творчості виявлення краси тіла героя. Ці зміни справді пом'якшують вияв фізичних страждань. Але вони були зроблені для того, щоб надати творові героїчного характеру, а не втілювати в ньому абстрактну ідею тілесної краси. Приглушення фізичних страждань до того ж сприяло створенню необхідних умов для зосередження уваги глядача на внутрішньому змісті образу з тим, щоб дати можливість відчути всю жорстокість моральних мук троянського жерця. Лаокоон у композиції, створеній митцями, страждає і тужить – у цьому не може бути сумніву. Зображений біля олтаря, він виступає перед глядачем і як батько двох синів, і як проводир троянців. Це примушує шукати джерело його страждань не лише в конкретних фізичних мордуваннях і тортурах, але й у трагедії батька, на очах якого гинуть його діти, і в розпачі духовного вождя, який втрачає надію врятувати свій довірливий народ. Хоч за часів еллінізму засоби психологічного аналізу тільки розроблялись, грецькі скульптори вже досить переконливо зобразили духовні страждання Лаокоона. У глибоко зворушливому поясі лев'ячої голови жерця, у скорботних очах, звернених з докором і благанням до неба, в усьому його обличчі відчувається трагедійна сила. Цей твір за патетикою свого зображення нагадує героїчні образи, створені грецькими поетами-трагіками.

Іван Франко порівнював з Лаокооном пригноблений народ (“Не люди наші вороги”).

У сучасному значенні сентенції під данайцями маються на увазі підступні та удавано-доброзичливі вороги, яких потрібно ретельно остерігатися.

Sapienti sat

Розумному досить

Тобто – розумній людині досить одного лише слова або навіть натяку, щоб вона відразу все зрозуміла (пор. рос. “умный поймёт с полуслова”).

Зі словом *satis* “достатньо” пов’язують назву містечка Сатанів у Хмельницькій області; давні римляни, дійшовши до меж Дакії, ніби запитували: *Sat aut po?* “Досить чи ще йти [далі]?” Звідси – Сатанів. Однак це, швидше за все, народна етимологія – переосмислення в народній мові етимологічного складу незвичних слів (частіше запозичених) і зближення їх з відомими словами рідної мови за значенням на основі зовнішньої звукової подібності. Таке зближення часто призводить до спотворення переосмислюваного слова. Наприклад, слово *коклюш* (від фр. *coqueluche*) часом у говорах української мови вимовляється *кашлюк* унаслідок зближення зі словом кашель, а слово *вазелін* (фр. *Vaseline*, від нім. *Wasser* “вода” і гр. *ἐλαίον* “маслинова олія”) зустрічається у формі *мазелін* (за зближенням до *мазати*). Народна етимологія може призводити до перебудови звукової форми слів. Так, назви річок *Кара-су* та *Сары-су*, що мають у тюркських мовах прозору внутрішню форму “Чорна вода” та “Жовта вода”, змінились у російській мові у зв’язку з народною етимологією в *Карасиха* (орієнтація на слово *карась*) та *Царицын* (орієнтація на слово *царица*) – стара назва сучасного російського міста Волгограда.

Sero (tarde) venientibus ossa

Хто пізно ходить – сам собі шкодить

[Букв.: Пізно приходячим – кістки]

Латинська приказка, пов’язана з традиційно розкішним обідом у багатих римлян. Він тривав довго, мав чітко розмірену структуру (звідси *ab ovo usque ad mala* “від яйця до яблук”). Страву, яку скуштували гості, через деякий час забирали й назад не повертали; отже – “хто пізно приходить – кістки знаходить”.

Sociale animai est homo (Aristoteles)

Ἄνθρωπος ζῷον πολιτικόν

Людина – істота суспільна (Аристотель)

Так визначив Аристотель у “Політиці” вроджене прагнення людини шукати суспільство собі подібних, бо “людина за своєю природою є істотою суспільною”. Сентенція набула особливої популярності після появи “Листа 87-го” з соціально-філософського твору “Перські листи” (1721) французького філософа-просвітника Шарля Луї Монтеск’є (1689–1755), що являє собою гостру сатиру на абсолютистську Францію. Російський письменник-демократ Олександр Герцен (1812–1870) у повісті “Листи з Франції та Італії” (1855) у розділі “Знову до Парижу” підкреслив, що даремно людство боїться вільної людини, гадаючи, що їй уластива лиха

натура; насправді людина, будучи перш за все суспільною істотою, має відповідний суспільний інстинкт.

Sol omnibus lucet (Petronius Arbiter)

Сонце світить усім (Петроній)

У цих словах римського письменника Гая Петронія Арбітра (І ст. н.е.) з його роману “Сатирикон” звучить думка про загальну рівність усіх людей. Із немилосердною відвертістю Петроній, наближений, як і Сенека, до імператора Нерона, але змушений накласти на себе руки у зв’язку зі змовою проти імператора, змалював у романі побут Римської імперії початку її виродження. Колоритний, але дещо ідеалізований образ Петронія постає в романі польського письменника Генріка Сенкевича (1846–1916) “Quo vadis” (старослов’янський варіант – “Камо грядеши”, 1894–1896), за яким 2000 року поставлено панорамний художній фільм.

Vox clamantis in deserto

Φωνὴ βοᾶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ

Голос (крик) волаючого в пустелі

У Євангелії (від Матвея, 3,3) згадуються проповіді Іоанна Хрестителя в іудейській пустелі. За легендою, він там звертався до ізраїльтян, щоб вони приготували шлях Богові, як мовив пророк Ісаї, та ці благання залишилися “голосом волаючого в пустелі”. Сентенцію присвячено долі пророків, що намагалися стати на захист людства, проте саме ним страчувалися.

У сучасному світському значенні вислів означає марність розмови, безплідність дискусій із самого початку, коли відомо, що думка доповідача не співпадає з переконаннями інших.

Урок XIII. Perfectum indicativi activi et passivi. Participium perfecti passivi

Ab Urbe condita

Від заснування міста

У римлян існували списки консулів (fasti consulares), яких по двоє щороку обирали терміном на один рік (див.: Videant (caveant) consules, ne quid res publica detrimenti capiat! (уроки XXIII–XXIV). Рік позначали за іменами двох консулів цього року, імена ставилися в ablativus, наприклад: Marco Crasso et Gnaeo Pompeio consulibus Germani Rhenum transierunt “За консульства Марка Красса та Гнея Помпея германські племена перейшли Рейн”, тобто 55 року до н.е.

З епохи Октавіана Августа (з 16 року до н.е.), поряд із датуванням за консулами, уводиться в ужиток літочислення від гаданого року заснування Рима (753 до н.е.): ab Urbe condita або скорочено ab U.c., a.u.c. – від заснування міста. Цікаво, що давні римляни 21 квітня 247 року н.е. відсвяткували з великим шиком тисячоліття заснування Рима, яке припало

на час правління одного із “солдатських імператорів” Філіпа I Араба (244–249). Іменник *Urbs, Urbis (f)* “місто”, якщо його писали з великої літери, означав Рим. Традиція називати Містом столицю протрималася надзвичайно довго, у Візантії Містом величали Константинополь.

Після падіння Західної Римської імперії, з поширенням християнства у Західній Європі, церква прилаштувала початок літочислення до народження Ісуса Христа; так виникло поняття “наша ера”, пор.: a.D. = anno Domini “року Божого”, тобто нашої ери.

“Ab Urbe condita” (“Історія від заснування Риму”) – назва праці Тита Лівія, який у яскравій художній формі виклав події від появи міста до 9 року н.е. Твір перейнятий ідеалізацією римської історії та частковим її осучасненням, тлумаченням із позицій, близьких автору. Праця стала найголовнішим джерелом з історії республіканського періоду Стародавнього Риму (509–30 до н.е.).

Alea iacta est (Caesar)

Жереб кинуто (Гай Юлій Цезар)

Слова Гая Юлія Цезаря, які він виголосив після тривалого роздумування в 49 до н.е., перейшовши прикордонну річку Рубікон у Північній Італії, яка відокремлювала його галльські завоювання від сенатських володінь, і що фактично було відкритим виступом проти сенату, оскільки його спеціальний закон (*lex specialis*) забороняв переходити з військом Рубікон. Вислів уживається тоді, коли йдеться про прийняття якогось сміливого і безповоротного рішення – “Перейти Рубікон”, – тобто остаточно вирішити долю.

Dixi et animam levavi

Я сказав і зняв тягар з душі

Латиномовне формулювання слів пророка Іезекіїля (III, 19, 21): “Але ти, коли остережеш несправедливого, а він не вернеться від своєї несправедливості та від своєї несправедливої дороги, він помре за свою провину, а ти душу свою врятував. А ти, коли остережеш справедливого, щоб справедливий не грішив, і він не згрішив, то жити буде він, бо був остережений, а ти душу свою врятував”. Цими словами пророк радив попереджувати негідні вчинки грішника чи можливі помилки праведника, бо той, хто повчає, таким чином заспокоює власне сумління. З плином часу сентенція набрала лапідарнішого вигляду: “*Dixi*” (“Сказав”) – так філософи закінчували доведення, а адвокати – захисні промови. Нині задля очищення совісті вживають і дещо змінений варіант вислову: *Dixi et salvavi animam meam* (“Я сказав і порятував свою душу”). Проте, як правило, його зараз частіше вживають в іронічному плані (саме в такому сенсі він фіксується в Михайла Салтикова-Щедріна, Антона Чехова, Романа Ролана та інших письменників), коли висміюється суперечливість красивих пишномовних фраз із реальною дійсністю.

Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis (d'Alembert)

Вирвав із неба блискавку, а в тиранів – скіпетр (д'Аламбер)

Слова французького філософа д'Аламбера, якими він вітав 1775 р. американського фізика й політичного діяча Веніаміна Франкліна (1706–1790), маючи на увазі його винахід громовідводу та участь у боротьбі за самостійність США (1775–1783). Франклін брав участь у прийнятті американським конгресом у Філадельфії “Декларації незалежності” (4 липня 1776) та створенні Конституції США (1787), виступаючи проти рабства негрів, переслідування індіанців і самодурства “найжорстокіших дикунів” – релігійних фанатиків. Наведений вислів було викарбувано на скульптурному зображенні Франкліна та на медалях, виготовлених на його честь.

Feci, quod potui, faciánt melióra poténtes

Я зробив усе, що міг, хто може, хай зробить краще

Заключна юридична формула промови римських консулів, яку вони виголошували, коли закінчувався термін їхньої річної діяльності при передачі повноважень наступникам.

Зараз вислів уживають при підведенні підсумків особистих досягнень у певній галузі, або при поданні на розгляд власного дослідження, наприклад, закінчуючи виступ на захисті дипломної (магістерської) роботи, дисертації.

Graécia capta ferúm victórem cépit et ártes íntulit ágrestí Latió (Horatius)

Полонена Греція взяла в полон дикого переможця і принесла мистецтва в простакуватий Рим (Горацій)

Так визначав величезний вплив давньогрецької культури на римську Горацій у посланні “До Августа” (“Друга книга “Послань”). Римська культура була надзвичайно тісно пов’язана з грецькою, розвивалася під її імпульсом (перші римські поети III – поч. II ст. до н.е. – Лівій Андронік, Гней Невій, Квінт Енній – переважно перепрацьовували грецькі трагедії й комедії), запозичувала в неї літературні жанри, архітектурні форми (дорійський, іонічний та коринфський ордери), навіть римські боги зазнали отождолення з грецькими олімпійцями. Кожен освічений римлянин мовлював грецькою мовою, педагоги-греки були у великій пошані в родинах рабовласників, у поневолені 146 до н.е. Римом Афіни, як і раніше, їздили здобувати освіту (Цицерон, Горацій). Грецьке мистецтво правило за взірцем прекрасного (сам Горацій право на безсмертя вбачав у тому, що “перший положив на італійську ліру Еллади давній спів”), однак це зовсім не означає, що римська культура була позбавлена оригінальності.

Деякі українські історики (Михайло Грушевський, Іван Огієнко, Іван Крип'якевич), а також Леся Українка в драматичних поемах “Бояриня” та “Оргія” переносили цей вислів на стосунки України та Росії другої

половини XVII – початку XVIII ст., коли після Переяславської Ради 8 січня 1654 р. і возз'єднання України з Росією чимало українських книжників (Спіфаній Славинецький, Арсеній Корецький-Сатановський, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович) внесли помітний внесок у розвиток російської освіти, науки й літератури; зокрема, у другій половині XVII ст. ректорами й професорами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві та духовних семінарій у Росії були переважно вихованці Київської колегії. У Москві тривалий час працювали визначний український композитор, музичний теоретик, хоровий диригент і педагог Микола Дилецький (бл. 1650 – після 1723), основною працею якого стала “Грамматика музикальна” (1677), а також видатні майстри граверного мистецтва, представники стилю бароко Іван Щирський (у чернецтві – Інокентій; бл. 1650 – 1714) та Леонтій Тарасевич (бл. 1650, ймовірно, Ужгород – 1710, Київ), останню з відомих гравюр якого було надруковано в московському підручнику з артилерії.

У драматичній поемі “Оргія” Лесі Українки давньогрецький співець-патріот Антей такими словами звертається до свого приятеля скульптора Федона, котрий фігуру Терпсихори, вирізьблену з образу дружини Антея Нериси, продав знатному римлянові Меценату, нащадкові відомого Мецената (між 74/64 – 8 до н.е.):

Ти не продався, – гірше! Ти віддався

у руки ворогу, як мертва глина,

з якої кожне виліпить, що хоче.

Та хто ж тобі натхне вогонь живий,

коли з творця ти творивом зробишся.

Федон гадає, що своїм учинком він уславлює рідну Грецію, на що Антей резонно заперечує. Його твір не прославить Елладу, він, навпаки, підноситиме багатий Рим, котрий стягує до себе культурні цінності завойованих країн. Тому підтекст “Оргії” дуже виразний: Леся Українка правдиво відобразила стосунки між “тюрмою народів” – імперською царською Росією (Стародавнім Римом) й колоніально пригнобленою Україною (Стародавньою Грецією), викрила політику великодержавного шовінізму в ставленні до культури поневоленого народу, культури навіть давнішої і багатограннішої, ніж та, що насаджувалася імперіями – римською та царською (1654–1917).

Neminem captivabimus nisi iure victum

Не заарештуємо нікого, чия провина не доведена судом

Принцип недоторканості особи феодала перед королівською владою, сформульований західноєвропейським середньовічним законодавством; в Україні набув чинності з другої половини XV ст.

Nemo propheta acceptus est in patria sua

Немає пророка, визнаного власною батьківщиною

Вислів з Євангелія від Луки (IV, кн. 24), де розповідається, що Ісуса після повернення до Назарету місцеві мешканці попрохали й тут здійснити дивовижні зцілення, як і в Капернаумі. “І сказав Він: “Поправді кажу вам: Жоден пророк не буває приємний у вітчизні своїй”, тобто людина досягає більшого визнання поза батьківщиною. Опускаючи біблійний підтекст, ці слова в цьому сенсі вживаються й зараз. Варіант давньогрецькою мовою: *Προφήτης ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι τιμὴν οὐκ ἔχει* “Пророк не має шани на батьківщині”.

Quod scripsi – scripsi

Що написав – те написав

Вислів з Євангелія від Іоанна (XIX, 19–22): “А Пілат написав і написа, та й умістив на хресті. Було ж там написано: “Ісус Назарянин, цар іудейський”. І багато з іудеїв читали цього написа, бо те місце, де Ісус був розп’ятий, було близько від міста. А було по-гебрейському, по-грецькому й по-римському написано. Тож сказали Пілатові іудейські первосвященники: “Не пиши: “Цар іудейський”, але що він сам говорив: “Я – цар іудейський”. Пілат відповів: “Що я написав – написав!”

Цитується у зв’язку з написаним рішенням чи думкою, які автор категорично відмовляється виправити чи переробити, або взагалі не збирається повертатися до цього.

Tu urbes peperisti, tu homines dissipatos in societates convocasti (Cicero)

Ти створила міста, ти об’єднала розпорошене людство у громади (Цицерон)

Слова Цицерона з “Тускуланських бесід” про роль і значення філософії. Особливістю давньоримської філософії в порівнянні з давньогрецькою, споглядальною за своїми настановами, був практицизм і розкривався в таких рисах, як “експансіонізм” (прагнення домінування над природою), “місіонерство”, “комфортність”, “індивідуалізм” (правильніше – “приватизм”), дисципліна (лат. *disciplina* – “виучка”) та ін. Цицерон прагнув створити філософію, що відповідала б й універсалістському духу світової римської держави й індивідуальним потребам кожного її громадянина.

Una salus victis nullam sperare salutem (Vergilius, Aeneis)

Для переможених єдиний порятунок у тому, щоб не мріяти про порятунок (Вергілій, “Енеїда”)

Заклик Енея до троянців, що зібралися навколо нього вночі для останньої спроби вчинити опір грекам, що вдерлися до Трої; так він намагався вселити хоробрість у дух своїх товаришів по зброї. У перекладах національними мовами цю сентенцію вживали Михайло Ломоносов

(поезія “Таміра і Селім”), французький драматург XVII ст. Расіп (драма “Баязед”), румунський поет XIX – початку XX ст. Джордж Кошбук (вірш “Філософи і плутатарі”).

Veni, vidi, vici (Caesar)

Прийшов, побачив, переміг (Цезар)

За свідченням Плутарха цією фразою Гай Юлій Цезар грецькою мовою (*ἦλθόν ἐἶδόν ἐνίκησα*) повідомив у листі своєму другу Амінтію про перемогу в битві при Зелі (північно-східна частина Малої Азії) в серпні 47 до н.е. над понтійським царем Фарнаком, сином Мітрідата. Светоній у “Життєписах дванадцяти цезарів” додає, що цю фразу було накреслено на дошці, яку несли перед Цезарем під час його понтійського тріумфу. Існує переказ, що Цезар пишався цією перемогою більше, ніж усіма іншими виграними ним битвами. Зараз сентенцію вживають для підкреслення швидкого й цілковитого успіху. Наявна парафраза вислову – **Veni, scripsi, vixi** “Прийшов (пародився), написав, прожив”, що зустрічається в “Листах про славетного композитора Гайдна” видатного французького письменника Стендаля (1783–1842). Статтю про першого льотчика-космонавта СРСР і світу Юрія Олексійовича Гагаріна (1934–1968), який 12 квітня 1961 р. уперше в історії людства здійснив політ у космос на космічному кораблі “Восток”, румунський письменник XX ст. Тудор Аргезі (1880–1967) назвав “*Venit, vidit, vicit*” (“прийшов (прилетів), побачив, переміг”).

Vicisti, o Galilae (Iulianus)

О, ти переміг, галілеянинне! (Юліан)

За християнською легендою ці слова приписуються римському імператорові Юліану (361–363), які він міг вигукнути, будучи смертельно пораненим 26 червня 363 р. в одній із сутичок із персами. Уся релігійна політика Юліана була спрямована на відмову від християнства як державної релігії (яка після Міланського едикту 313 р. Константина поступово перетворилася на панівну), відродження традиційного язичництва, палким прихильником якого він був. Згідно з едиктами імператора проголошувалася терпимість до всіх релігій, відбудовувалися зруйновані язичницькі храми, яким поверталися раніше конфісковані землі; християнська церква позбавлялася державних дотацій, християни не допускалися до найвищого керівництва в армії, до викладання в школах. Юліан сам написав трактат “Проти християн”, у якому сконцентровано його ненависть “до нечестивої секти Галілея” (Галілея – північна частина західної Палестини, де народився Ісус Христос). Будучи добре обізнаним із християнською літературою (він був змушений закінчити християнську школу), досконало володіючи знаннями античної філософії й науки, імператор легко викривав догматику християнства, знаходив суперечності

у “святому писанні”, знущався з біблійних міфів. Саме тому християни прозвали його “Юліаном Відступником” (Iulianus Apostata).

Проте християнські історики відзначали, що імператор у момент смертельного поранення визнав, що перемога на боці його ворога, через це міг вигукнути й ці слова.

Зараз сентенцію вживають саме для підкреслення правомірності альтернативних поглядів, суджень супротивника.

Vox audita latet, littëra scripta manet

Почуте слово зникає, а написана літера залишається

Поруч із синонімічною сентенцією *Verba volant, scripta manent* (“слова відлітають, написане залишається”) цей афоризм фіксується в численних новолатинських текстах, починаючи з XV ст., хоча ще Гораций висловлював у “Мистецтві поетичному” подібну думку, трохи інакше її сформулювавши (варіант давньогрецькою мовою: *Τὸ λεχθὲν συγγραφέσται* “Сказане – пезас”). Імовірно, має юридичне походження (з процедури допитів).

Використовується в двох значеннях: 1) для привернення уваги письменників, що їх оцінюватимуть у майбутньому за написаними творами (“Публіці належать пащі твори, а не ми”, – ці слова приписують Мопассану); 2) як необхідність серйозного міркування перед викладом будь-яких думок на папері, оскільки вони можуть стати незаперечним доказом у певній судовій справі. Саме в цьому сенсі даний вислів вкладено австрійським письменником Стефаном Цвейгом (1881–1942) у уста видатного мореплавця Магеллага, експедиція якого здійснила першу навколосвітню подорож (роман “Магеллан”, 1938).

Уроки XIV–XV. Declinatio quarta. Declinatio quinta. Pronomina demonstrativa *hic, iste, ille, ipse*. Pronomina negativa

Ad se ipsum (Marcus Aurelius)

“До самого себе” (“Наодинці з собою”) (Марк Аврелій)

Так у перекладі з давньогрецької латинською мовою називається етичний твір римського імператора 161–180 рр. н.е. Марка Аврелія, “філософа на троні”, знайдений і опублікований після його смерті. Працю написано у формі повчання, зверненого до самого себе, і становить собою один із найтиповіших філософських трактатів, що містить роздуми імператора про життя, про душу, обов’язок, дружбу, наповнений пошуками шляхів самовдосконалення і прагнення жити у відповідності до законів природи. З дитячих років Марк Аврелій являв собою взірць стоїка: був людиною моральною, скромною і винятково стійкою в мінливому житті другої половини II ст. н.е. Безкорисливість, скромність, стриманість, серйозність і наполегливість, презирство до доносів і терпимість до свого брата і співправителя Луція Вера, до дружини, яка

заслуговувала на осуд, витримка, з якою він переніс розчарування в синові, який виявився не гідним стати його спадкоємцем (Коммод, син Марка Аврелія, управляв Римською імперією у 180–192 рр. н.е., був повною протилежністю своєму батькові – людиною брутальною, жорстокою, прихильником циркових видовищ, мріяв прославитися як непереможний борець-гладіатор), спокій, із яким Марк Аврелій прийняв смерть (блискуче відтворено у фільмі 1964 р. “Падіння Римської імперії”, де одну із ролей зіграла відома артистка Софі Лорен; Марк Аврелій помер під час походу проти германців від чуми 17 березня 180 р. у прикордонній фортеці – Віндобоні, сучасний Відень), – свідчать про те, що імператор свідомо й неухильно керувався порадами Платона. “Почни з самого себе й досліди насамперед самого себе”, – радить Марк Аврелій. Зосереджуючись на динаміці внутрішньої природи людини, він тим самим відмежовував її від тих соціальних сил, які формують особу. Нетривкості й безперспективності розкладу рабовласницького суспільства письменник протиставляє проповідь добра і самовдосконалення.

У Римі своєрідним пам’ятником Марку Аврелію стала тріумфальна колона, споруджена в 176–193 рр. за зразком колони Траяна. Колону Марка Аврелія складено з 30 мармурових блоків зі скульптурним рельєфом, який піднімається спіраллю і зображує картини боїв із сарматами і маркоманами. На верхівці стояла бронзова статуя імператора (пізніше замінена статуєю святого Павла); в середині колони східці з 203 сходинок освітлювалися 56-ма світловими отворами.

На Капітолійській площі стоїть пам’ятник Марку Аврелію – єдина антична бронзова кінна статуя, що збереглася до наших днів. За середньовіччя вопа знаходилася перед Латеранським палацом – резиденцією римського папи, і збереглася до сьогодні лише тому, що її вважали зображенням Константина Великого, якого глибоко шанували християни.

Amici, diem perdidī (Suetonius; Titus)

Друзі, я втратив день (Светоній; Тит)

Светоній у “Життєписах дванадцяти Цезарів” зазначає, що ці слова одного разу під час обіду мовив римський імператор Тит Флавій Веспасіан (79–81), ніби згадавши, що протягом дня він не зробив жодної доброї справи. Загалом цей імператор, старший син Веспасіана, мав велику популярність у римському суспільстві, його називали “втіхою роду людського” (*deliciae generis humani*); його ж молодший брат, Доміціан (81–96), що посів імператорський трон після смерті Тита (помер через невідому випадкову хворобу), відновив репресивну політику часів Нерона.

В іронічному сенсі вислів наявний у ранній антифеодальній трагедії Фрідріха Шіллера (1759–1805) “Розбійники” (анонімно надруковано 1781, поставлено 1782; 1918 у Києві українською мовою її вперше поставив Панас Саксаганський).

Carpe diem (Horatius)

Лови мить (Горацій)

Основне гасло епікуреїзму – одного з трьох провідних напрямків еліністичної філософії. Наукова ідея Епікура про властивість атома до “самочинного відхилення” від “лінії необхідності” зумовила його морально-етичне положення – “відхилення від незадоволення”. Саме “відхилення (“ухиляння”) від незадоволення”, а не “гонитва за задоволеннями”, як часто згодом вульгаризували позицію Епікура, і є тим шляхом, який приводить до мети “мудрого життя” – самозаглиблення, відсторонення від злигоднів і переживань повсякденності, т.зв. “атараксії” – відсутності хвилювань. Одним із вульгаризаторів епікурейської мудрості був Горацій, в “Оді до Левконої” якого наявна така думка: *Carpe diem, quia tunc minimum credula postero* (“День цей лови! У майбуття – не вір”) [пер. А.О.Содомори]. Справжньому мудрецеві, на думку поета, слід прагнути до затишного садочка, коханої дівчини, невимушеної бесіди друзів за келихом; треба жити сьогоднішнім днем (*carpe diem* “лови день”), пам’ятаючи про неминучу смерть, намагатися, щоб кожна мить приносила щастя, дарувала насолоду. Усі ці “гораціанські мотиви” справді відображали вчення Епікура, але в спрощено-побутовому тлумаченні, яке, однак, набуло в Стародавньому Римі чинності складової частини нормативної стики.

Слова *carpe diem* набули великого поширення, з подібним закликком звертався до римської молоді Овідій у поемі “Наука кохання”, вони зустрічаються в творах Івана Франка (“Близнята”), Олександра Герцена (“Листи з Франції та Італії”), Джона Голсуорсі (“Стоїка”), Ромена Роллана (“Зачарована душа”).

Contra spem spero (Леся Українка)

Без надії сподіваюсь

Назва хрестоматійної поезії Лесі Українки (1871–1913), що сприймається як кредо молодої письменниці, декларація її незнищенного оптимізму, незламності духу людини:

*Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу, геть, думи сумні!*

Вірш увійшов до першої збірки Лесі Українки “На крилах пісень”, що побачила світ на початку 1893 р. у Львові, принісши авторці популярність і визнання критики. Сентенцію створено за допомогою оксиморону – стилістичної фігури, яка полягає у свідомому поєднанні протилежних за змістом понять, які логічно, здавалося б, виключають одне одного, але спільно створюють нове уявлення.

De rebus omnibus et quibusdam aliis

Про все взагалі і ще про дещо

Коріння сентенції сягає доби Відродження, коли визначний італійський гуманіст Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494) обнародував у Римі 1486 р. “Висновки філософські, кабалістичні й теологічні” (“Conclusiones philosophicae, cabalisticae et theologiae”), де сформулював 900 тез, узятих з усіх відомих йому філософських і релігійних учень або сформульованих самостійно, і заявив про публічний захист їх перед християнськими науковцями (вступом до них стала знаменита “Промова про гідність людини”, де Піко проголосив людину винятковою істотою у світі завдяки унікальності людської особистості – наявності в ній свободи волі і здатності до майже безмежного вибору способу діяння). В XI тезі Мірандола стверджував, що з допомогою чисел зможе відкрити й пояснити все, про що лише можливо дізнатися – *de omni re scibili*. Перша частина вислову вживається й зараз для підкреслення визначних успіхів якого-нсьбуть ученого.

Папська курія спочатку визнала 13 з цих тез єретичними й заборонила публічний захист, а після заперечень Мірандоли в “Апології” (1487) засудила й “Висновки...” загалом, хоча саме проголошення вченим свободи і творчості найістотнішими характеристиками людини було великим завоюванням ренесансного гуманізму.

Іронічний додаток *et quibusdam aliis* приписують Вольтеру (1694–1778), який таким чином розвінчував народжені в Середньовіччя догматичні релігійні диспути, які, на його думку, заважали людям будувати щасливе життя, культивуючи нещасття, неосвіченість, фанатизм, брехню, оману. У такому іронічно-жартівливому плані повністю сентенція має вжиток і зараз.

Domi – leones, in Epheso – vulpeculae

Дома – леви, а в Ефесі – лисички

Давньогрецька приказка: Πολλοὶ οἴκοι εἰσὶ λέοντες ἐν μάχῃ δ' ἄλσπεκες “Багато хто вдома – леви, а в битві – лисички”. Так чимало афінян на поч. IV ст. до н.е. називало спартанців, які завжди дуже хоробро воювали в Греції, зокрема, разом зі своїми союзниками перемогли в Пелопонеській війні (431–404 до н.е.), проте у війнах із Персією у 401–400 до н.е. та 399–394 до н.е. (похід спартанського царя Агесілая), що розгорталися переважно в Малій Азії, де розташоване місто Ефес, не змогли здобути остаточної перемоги. Опис походу десятитисячного грецького війська (його основу складали спартанці), найманого володарем Малої Азії Кіром Молодшим проти свого брата, перського царя Артаксеркса, подає твір грецького історика, учасника походу й одного з командирів греків, Ксенофонта (бл. 430–355 до н.е.) “Анабасис”, однак

подібна сентенція зустрічається в одній з останніх комедій Аристофана “Плутос” та в біографії спартанського флотоводця Лісандра у “Паралельних життєписах” Плутарха.

Її сучасний сенс синонімічний значенню української приказки: “Молодець проти овець, а проти баранця й сам, як вівця”. Пор. також російські: В людях Илья, дома свинья; В людях Ананья, а дома каналья.

Est modus in rebus, sunt certaé dénique fines (Horatius)

Є міра в речах і всьому є свої межі (Горацій)

Рядок із першої сатири першої книги “Сатир” або “Бесід” (“Sermones”) (вийшла у світ у 35–34 до н.е.) Горація, де поет закликає вдовольнятися “малим”, “золотою серединою” (*aurea mediocritas*), бо надмірна насолода радіщами життя, а також невдоволення долею штовхають людину на хибний шлях. Об’єктом сатири для митця стає жадібність, шанобство, марнославство, непостійність, заздрощі.

Подібну думку висловлювали римський комедіограф Плавт (250–184 до н.е.) і поет-епік Лукан (39–65 рр. н.е.), племінник Сенеки, поділяв його стоїчні переконання. Сентенція зустрічається у відомому соціальному романі “Знедолені” (“Les misérables”, 1862) видатного французького письменника Віктора Гюго (1802–1885).

Félix, qui potuit rerum cognoscere causas (Vergilius)

Щасливий, хто зміг пізнати природу речей (Вергілій)

Рядок із дидактичної поеми Вергілія “Георгіки” (написано 36–29 до н.е.), присвяченої уславленню хліборобської праці. Щоправда письменник прагне не стільки дати поради для правильного ведення сільського господарства, скільки відновити втрачений у громадянських війнах ідеал простого та здорового життя працюючого селянина. Поет звеличує проникливий розум, що, пізнавши чи відкривши таємниці природи, “...всі жахи потоптав і долю свою невідхильну кинув до ніг і суворого рев Ахеронта [міфічної річки в підземному царстві мертвих – С.Л.] зневажив” (пер. Миколи Зерова). Пояснення явищ природи знищує забобонні страхи – такий висновок поета перегукується з шостою частиною поеми Лукреція Кара “Про природу речей” (“De rerum natura”, повний український переклад поеми здійснив 1988 р. Андрій Содомора), ідеї якого, вже померлого, Вергілій міг мати на увазі.

Нині скорочений варіант *felix, qui potuit* іноді вживається з відтінком нездрості до чийось успіхів. Існують дві парафрази сентенції, перша з яких належить Овідію: *Félix, qui quod amat, defendere fortiter audent* “Щасливий, хто сміливо бере під свій захист того, кого кохає”; *Félix, quem faciunt aliena pericula cautum* “Щасливий, кого чужі біди навчають обачності”.

Ille dolét veré, qui sine téste dolét (Martialis)

Той страждає по-справжньому, кому для цього потрібні свідки (Марціал)

Останній рядок однієї з епіграм (I, 33 “Геллія на самоті...”) римського поета Марка Валерія Марціала (бл. 42–103 н.е.), що створив широку галерею образів із життя Стародавнього Риму доби занепаду – дилетанта, який усе робить “мило”, але нічого не може зробити добре, світського франта, симулянта, який удає з себе хворого в надії на підношення друзів, підозрілого погорільця, на користь якого зібрано далеко більше, ніж коштував його згорілий будинок та ін. Значне місце в епіграмах належить темам кохання, шлюбу й розпусти, що розкриваються поетом часом з іронічною прямолінійністю, тон авторської розповіді про подружню невірність часто пабирає уїдливісті й сарказму. Особливо обурює Марціала соціальна нерівність, зокрема він неодноразово показує страшне становище рабів. Завдяки витонченій мові, дотепності та влучності слова, мистецтву несподіваної кінцівки чимало рядків з епіграм Марціала стали афоризмами. Його охоче читали сучасники й нащадки, його наслідували сатиричні поети Середньовіччя й особливо Відродження, у XVII–XVIII ст. виняткової популярності Марціал набув у Німеччині, справив вплив і на видатного італійського комедіографа-сатирика XVIII ст. Карло Гольдоні.

Nihil est in intellectu, quod non fuërit in sensu (Locke; Leibniz)

Немає нічого у свідомості, чого б не було попередньо у відчуттях (Локк; Лейбніц)

Основний принцип сенсуалізму, сформульований англійським філософом Джоном Локком (1632–1704) у трактаті “Дослід про людський розум” (1690) та німецьким філософом Вільгельмом Лейбніцем (1646–1716) у праці “Новий дослід про людський розум” (1704, вид. 1765). Сенсуалізм – це напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань, протилежний раціоналізмові. За Локком (*Nihil est in intellectu, quod non prius fuërit in sensu* “Немає нічого у свідомості, чого не було б спершу у відчутті”) об’єктом мислення є ідеї, джерелом яких він уважав досвід, який виступає у двох формах – зовнішнього (чуттєве сприймання зовнішніх матеріальних речей і явищ) і внутрішнього (внутрішнє сприймання діяльності нашого розуму) досвіду; при цьому зовнішній досвід виступає як сукупність відчуттів, внутрішній – як рефлексія. Душа людини від природи є “чистою дошкою” (*tabula rasa*), на якій чуттєвий досвід малює свої візерунки. Джон Локк услід за Аристотелем, що порівнював людський розум із табличкою для письма (“Про думку”), у трактаті “Дослід про людський розум” використовував образ чистої дошки для характеристики інтелекту дитини перед початком виховного впливу на неї з боку навколишнього середовища.

Вільгельм Лейбніц у власній теорії пізнання (*Nihil est in intellectu, quod non fuërit in sensu, nisi intellectus ipse* “Немає нічого в свідомості, чого б не

було раніше у відчуттях, крім самої свідомості”) намагався примирити картезіанський (декартівський) раціоналізм і локківський емпіризм. За його теорією людське знання має два джерела – досвід і розум і відповідно поділяється на істини досвіду (“факту”) та істини розуму. На підставі цього Лейбніц доповнює формулу Локка “Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчуттях” словами “окрім самого інтелекту”, тобто вроджених здатностей до мислення, утворення змістовних понять та ідей. Думки Лейбніца вплинули на погляди представників німецької класичної філософії та теорію діалектичного матеріалізму, коли було остаточно доведено єдність чуттєвого і логічного пізнання, розкрито єдність пізнавальної діяльності людини з практикою.

Nulla dies sine linea (Plinius Caecilius Secundus (Maior))

Жодного дня без штриха (рядка) (Пліній Старший)

Пліній Старший (23 або 24–79), римський письменник, учений і державний діяч, у своїй книзі “Природнича історія” зазначає, що видатний давньогрецький художник Аппеллес (IV ст. до н.е.; його твори не збереглися) систематично вдосконалював свою майстерність, не пропускаючи жодного дня без того, щоб не зробити мінімум один штрих, одну рисочку [слово *linea* в цій приказці спочатку мало значення “лінія”, “риска”, “штрих”]. Згодом вислів набув широкого сенсу, став уживатися й стосовно літературної праці й наукової діяльності, внаслідок чого слово *linea* почало розумітися вже в значенні “рядок”. Уважають (посилаючись на листи, спогади), що цього правила дотримувалися Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Михайло Стельмах, Лев Толстой, Максим Горький, Фрідріх Шіллер, Ромен Роллан, румунські письменники XX ст. Тудор Аргезі (1880–1967), Михайл Садовяну (1880–1961), автор історичного роману “Нікоара Підкова” (1952), де виведено постать запорізького воїна і справжнього гуманіста епохи Відродження Івана Нікоари Підкови, душу якого спопеляли важкі думи про долю людини та ін.

Sub specie aeternitatis (Spinoza)

З погляду вічності (Спіноза)

Вислів запозичено з основного твору Бенедикта (Баруха) Спінози (1632–1677) “Етика” (1677), де доводиться, що “природі розуму властиво осягати речі з погляду вічності”; інтуїція як третій рід пізнання розуміється ним як інтелектуальне, що створює пізнання речей з погляду вічності – як абсолютно необхідних модусів єдиної субстанції (“того, що лежить в основі” – базовий термін філософської концепції Б.Спінози). Логічна дедукція та інтелектуальна інтуїція є у Спінози найвищими видами пізнавальної діяльності, завдяки яким осягаються сутнісні характеристики дійсності. Чуттєвий досвід, за уявленнями Спінози, може лише скеровувати нашу думку, спрямовувати її шляхом сутності речей.

Після появи праці Спінози, що мала значний відгомін, ця формула адресується всім, хто прагне розуміти чи оцінювати речі *sub specie aeternitatis*. Іноді, втрачаючи філософський характер і набуваючи іронічного відтінку, сентенція вживається як жартівлива насмішка для засудження “глибокої філософії на порожньому місці”. Існують такі парафрази виразу: *Sub specie rei publicae* (“З погляду держави”); *Sub sua propria specie* (“З особистого погляду”).

Упок XVI. Plusquamperfectum et futurum II indicativi activi et passivi

De (ex) nihilo nihil [fit] (Lucretius)

З нічого нічого [не виникає] (Лукрецій)

Початок віршу з поеми “Про природу речей” Тита Лукреція Кара (бл. 98–55 до н.е.), де подається віршований виклад матеріалістичпо-атомістичної філософії Епікура (342–270 рр. до н.е.). Згідно з його вченням, існують лише матерія, що складається з незліченної кількості атомів, та пустота (порожнеча), що протистоїть їй; тобто, матерія безмежна, світи – нескінченні, всесвіт – безкрай. При з’єднанні атоми створюють численні речі (предмети), різноманітність яких і складає природу, причому це відбувається без волі богів:

Не виникає ніщо, ми чіткіше простежити зможемо

Роздумів наших предмет: відкіля кожна річ узялася,

Як, незалежно від волі безсмертних, усе протікає.

Хай щось могло б із нічого постати, – то все б упереміш

Із різнорідних родилось речей, без потреби в насінні...

А коли все довкруги зі свого виникає насіння,

То кожна річ тільки там постає й виринає до світла,

Де є матерія, речі властива, і первісні тількия.

(“Про природу речей”, I, 150–154, 163–165; пер. А.О.Содомори)

Геніальні атомістичні передбачення Лукреція протягом віків жили прогресивну наукову думку, чимало запозичили в нього італійський філософ-пантеїст і поет Джордано Бруно, Френсіс Бекон, французький філософ-матеріаліст, математик і астроном П’єр Гассенді (1592–1655), геніальний російський учений-енциклопедист і письменник Михайло Ломоносов (1711–1765), видатний німецький філософ, що створив на об’єктивно-ідеалістичній основі систематичну теорію діалектики Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831). Сентенція зустрічається в Івана Франка (“Монолог атеїста”): *Non Deus hominem, sed homo Deum ex nihilo creavit* (“Не Бог людину, а людина Бога з нічого створила”), у “Конспекті книги Гегеля “Наука логіки” – “Вчення про буття” – Володимира Ілліча Леніна (справжнє прізвище – Ульянов, 1870–1924).

Quod non fecerunt Gothi, hoc fecerunt Scoti (Byron)

Що не зробили готи (варвари), те зробили скотти (шотландці) (Байрон)

Обурливий напис, який зробив англійський поет Байрон (1788–1824) на одній з колон афінського Парфенону (храму Афін-Діви, або, грецькою, Афіни Партénос) після того, як англійський посол лорд Ельджин (шотландець за походженням) у 1801–1803 рр. вивіз на батьківщину майже все безцінне скульптурне оздоблення цього стародавнього храму: залишки скульптур на фронтонах, Панафінейський фриз та багато інших скульптур.

Ансамбль афінського Акрополя – вершина еллінської архітектури класичної доби Стародавньої Греції. Його спорудження розпочалося за Псрикла, що був першим стратегом Афін з 444 по 429 до н.е. (за винятком 430 до н.е.) Художніми роботами керував великий скульптор Фідій. У будівництві брали участь найвідоміші архітектори тих часів – Іктін, Каллікрат, Мнесікл та ін. Парфенон – головний храм Акрополя – поставлено на найвищій точці рельєфу, за типом храм є периптером (тобто оточений з усіх боків колонами) з восьмиколонними торцевими і сімпацятиколонними боковими фасадами, його розміри – 63,54×30,89 м. Поставлено храм на триступінчастій основі, так званому стеріобаті. Усі горизонтальні лінії в Парфеноні здаються абсолютно прямими, у той час як насправді вони трохи вигнуті. Так само не помітно, що осі крайніх колон нахилені на 7 см до середини храму, а самі колони мають опуклості (сінгазіс), що створює уяву напруження від ваги кам'яних блоків перекриття.

Велику роль у художньому образі Парфенона відіграла скульптура. На західному фронтоні було зображено суперечку Афін і Посейдона за володіння Аттикою. Посейдон ударив тризубцем об скелю – і звідти вийшло солоне джерело. Афіна встромила свій спис у землю, і він перетворився на оливкове дерево. Життя перемогло смерть. Посейдон був покровителем аристократії, Афіна – демократії. Скульптурна сцена на фронтоні відображала перемогу демократії над аристократією. На східному фронтоні зображено народження Афін з голови Зевса. За колонадами, навколо головного приміщення храму – цели, на стінах був рельєфний фриз, що зображав панафінейську процесію. Свято Великих Панафій на честь народження Афін відбувалося один раз на чотири роки. Процесія збиралася в передмісті Афін – Кераміку (звідси – кераміка), потім через торговельну площу Агору йшла на Акрополь. Афіняни несли Афіні нове вбрання – пеплос, що його перед тим вишивали афінські дівчата. Цю процесію і зобразив Фідій та його учні на фризі 160 м завдовжки і 1 м висоти. На фризі видно, як юнаки готуються до свята, сідають на коней та йдуть у процесії, дівчата несуть посудини та інші дари богині, поважно виступають старі люди, служники храмів ведуть биків та овець для жертвоприношення.

Від фриза і взагалі від скульптур Парфенона залишилося дуже мало. Доля Парфенона – пайкращої споруди світу – трагічна. У VII ст. його перетворили на церкву. У XV ст. турки зробили з неї мечеть. Згодом вони влаштували в Парфеноні пороховий склад. У 1687 р. венеційці під командуванням дожа Морозіні вели облогу Афін. Ядро з гармати влучило в Парфенон, і він злетів у повітря. Тоді було зруйновано всю внутрішню частину храму і більшість колон. І все-таки на фронтонах ще збереглася скульптура, а на залишках стін – частина Папафінейського фриза. Коли венеційці оволоділи Афінами, Морозіні вирішив вивезти скульптури як трофеї до Венеції. Під час знімання скульптури попадали і розбилися. Але й на цьому знищення Парфенона не закінчилося. Французький посол у Туреччині Шуазель-Гуфф'є також вивіз кілька скульптур до Парижа. Та найбільше пограбування здійснив лорд Ельджип, який дістав дозвіл турецького султана вивезти з Акрополя “кілька уламків каменю з написами і фігурами”. Руйнування особливо відчутні всередині храму, де колись стояла уславлена статуя Афіни (робота Фідія). Її висота дорівнювала 12 м, і зроблено її було із золота і слонової кістки. Фідій зобразив богиню в повному озброєнні, а на щиті, на який вона спиралася, у сцені битви богів із титанами зобразив Перикла і себе. Розповідають, що за таку зневагу до богів Фідія було кинуте до в'язниці, де він і помер 431 до н.е. Перед Парфеноном Фідій поставив дев'ятиметрову статую Афіни Прوماхос (Войовницю). Блиск золоченого вістря її списа, за словами Павсанія, правив морехідцям за маяк.

Байрон узяв за основу лагінську епіграму на римського папу Урбана VIII, що носив у миру ім'я Мафео Барберіні, який, як говорили, зняв з античного храму бронзовий дах для зведення усипальниці апостола Петра, а також використовував для зведення свого палацу фрагменти античних статуй: *Quod non fecēre barbari, fecērunt Barberini* “Чого не зробили варвари, те зробили Барберіні”. Розграбуванню Парфенона Байрон також присвятив сатиру “Прокляття Мінерви” (так римляни називали богиню Афіну).

Si alteram talem victoriam reportavēro, mea erit pernicies (Pyrrhus)

Якщо я здобуду ще одну таку подібну перемогу, я остаточно загину [досл. “буде моя погибель”] (Піпп)

Вигук епірського царя Пірра (роки життя 319–272 до н.е.) після другої дводенної битви з римлянами біля міста Аускулума 279 р. до н.е., коли він здобув перемогу ціною неймовірних зусиль і втрат (про це повідомляє Плутарх у біографії царя). Піпп, шанобливець і авантюрист, далекий родич Александра Македонського (навіть зовні на нього був схожий), водночас був талановитим полководцем (його учнем згодом себе визнавав Ганнібал), через те 281 р. до н.е. жителі грецької колонії в південній Італії –

міста Тарент – саме до нього звернулися по допомогу у боротьбі проти агресії Риму. 280 р. до н.е. Пірр висадився в Італії з 20000 піхотинців, 3000 вершників і 20 бойовими слонами, яких ще ніколи не бачили на Апеннінському півострові. Того ж року він, розбивши римське військо поблизу Гераклеї, здобув згадану “Пірову перемогу” поблизу Аускулума, здійснив сицилійську вилазку, та зрештою зазнав поразки 275 до н.е. біля Беневента і змушений був покинути Італію, повернувшись до Греції. Там він боровся за македонський трон і 272 до н.е. загинув у вуличній сутичці в місті Аргосі.

З вигуку Пірра походить вислів “Пірова перемога”, що вживається в значенні “сумнівна перемога”, “перемога, що не виправдовує жертв”.

Сентенція наявна у поезії Ольги Страшенко “Материнська підмога в Аргоському бою” (четверта її поетична збірка 1995 р. “Вітряні Гори”), де оповідається про загибель Пірра:

“Ще одна така звитяга, як оця, то можна згинуть!” –
мовив, перемігши римлян із утратами, цар Пірр.
Та про славу дбав, бо й сам він з македонської родини
І життя його недовге – то суцільний був турнір.

Ut sementem feceris, ita metes (Cicero)

Що посієш, те й пожнеш (Цицерон)

Відоме давньогрецьке прислів'я в латиномовному оформленні, наявне у трактаті Цицерона “Про оратора”, де викладено теорію красномовства. Цицерон говорить про завдання оратора, про необхідність вибору відповідного стилю, вимагає повноти висловлення думки, багатства виражальних засобів, і тоді буде цілковита віддача з боку слухача (“як буде посіяне слово, так воно й буде сприйняте”). З часом сентенція набула узагальненого сенсу, значною мірою й під впливом Євангелія, пор. давньогрецькою мовою: “Ὁ αἰ σπείρη αἰθρωτοῦ τοῦτο καὶ θερίσει” “Що посіє людина, те й пожне”.

Vix (i) et quem dederat cursum fortuna peregi (Vergilius)

Я вижив (-ла) і пройшов (-ла) тим шляхом, який призначила мені доля (Вергілій)

Передсмертні слова карфагенської царівни Дідони, яка пішла з життя після відплиття Енея з Карфагена (Вергілій, “Енеїда”, IV, 653–654). На думку сучасного українського письменника і філософа Валерія Шевчука, у бурлескно-травестійній поемі “Енеїда” Івана Котляревського, якій судилося стати найвидатнішою й найживучішою серед усіх переробок поеми Вергілія, Дідона може постати образом Польщі, а веселе життя, яке постало з любові Енея та Дідони (за Польщі) може випливати з уявлення, що його пізніше зафіксував Тарас Шевченко у вірші “Полякам”:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось...

Як припускає Валерій Шевчук, “самоспалення Дідони після того, як Еней покинув її, може читатися як нагад на знаменитий польський “Потоп” після змагань із Богданом Хмельницьким – після того Польща почала хилитися до занепаду, що й сталося уже в часи Івана Котляревського, коли були розділи Польщі: перший у 1772, а другий у 1793 роках”⁵.

Сентенція зустрічається у “Дослідах” (“Будь-якому овочу свій час”) французького філософа і письменника-гуманіста Мішеля Монтеня (1533–1592) та в романі “Арманс” (1827) французького письменника-реаліста Стендаля (1783–1842). IV книга “Енеїди” Вергілія стала основою для опери “Дідона та Еней” (1689) видатного англійського композитора Генрі Перселла (1659–1695), хоча деякі моменти сюжету змінено в дусі вимог того часу, привнесено мотиви, що коріняться в англійській національній театральній традиції – сцени з участю потойбічних сил, образи казкової фантастики – Чаклунки і двох відьом чи сена в порту з хоровою піснею моряків. Понад усіх персонажів опери підноситься, як утілення смутку, образ Дідони. Гамма багатообразних відтінків її душевного стану робить образ героїні яскравим, глибоким. Дідона Перселла – одна з перших трагічних героїнь у європейському оперному театрі.

Зараз вислів уживається, коли потрібно підкреслити завершення творчого доробку чи підсумок складного життєвого шляху видатної людини.

Урок XVII. Accusativus et nominativus cum infinitivo

Ádmiror té, paríes, non cecidisse ruínis,

Qui tot scríptorūm tóedia sustineás

Я дивуюся тобі, стіно, що ти досі не впала в руїнах, витримуючи на собі дурниці стількох писак

Графіті у Помпеях – античному місті в Італії (на околицях сучасного Неаполя), яке разом із містами Геркуланумом і Стабією загинуло 24 серпня 79 н.е. під час виверження вулкана Везувію. Розкопками, що провадилися в Помпеях із середини XVIII ст., відкрито більшу частину міста: збереглися руїни форуму з колонадою (т.зв. базилікою) і храмами Аполлона, Юпітера, залишки терм, театру, житлових будинків, стін із фресками й написами, в тому числі й іронічного змісту. Широко відома картина видатного російського художника (відіграв визначну роль у викупі Тараса Шевченка

⁵ Шевчук Валерій. “Енеїда” Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Енеїда: Поема; Наталка Полтавка: П’єса / Передм. та приміт. О.І. Гончара; Післямова В.О. Шевчука. – К.: Веселка, 2000. – С. 284.

з кріпачтва) Карла Брюллова (1799–1852) “Останній день Помпеї” (1830–1833), просякнута драматичною напругою образів.

Dicas hic porcos coctos ambulare (Petronius Arbitr)

Ти ще б сказав, що тут гуляють смажені свині (Петроній)

Вислів із сатиричного роману “Сатирикон” римського письменника I ст. н.е. Гая Петронія Арбітра, що був близьким до Нерона, та, прогнівавши імператора, змушений був покінчити життя самогубством, про що вражаюче оповів Тацит. Найвідоміший розділ “Сатирикону” – це хрестоматійний епізод “бенкету Трімальхіона”, де викрито чванливість, бундючність, жорстокість господаря і гостей – спритних і розбагатілих вільновідпущеників, т.зв. “нових римлян” (суч. “нових українців” чи “нових росіян”). Петроній створив надзвичайно типовий і колоритний образ колишнього раба – вільновідпущеника Трімальхіона, який шляхом спекуляцій і темних вигівок та плутнів неймовірно збагачується. Тут Петроній не відходив від історичної правди. У I ст. н.е. стару римську аристократію почала витискати нова, молода знать, значення вільновідпущеників у громадському житті різко зросло. Збільшилися і їхня роль в економічному розвитку держави, вони стали обіймати державні посади і навіть впливати на політику. Малокультурні й неосвічені, але розумні й прагматичні, верткі й пронозливі, з багатим життєвим досвідом, упевнені у своїх силах, вони наполегливо йшли до своєї мети. Петроній ставиться до них із презирством аристократа, саркастично висміює, показує, як Трімальхіон намагається на бенкеті вразити своїх гостей багатством обстановки й великою кількістю незвичайних наїдків (звідси – й вислів), будучи тупоголовим неуком, показати себе знавцем мистецтва. Усі персонажі роману живуть за принципом “*carpe diem!*” (“лови мить!”)

Роман став одним із джерел європейської сатирико-реалістичної прози, набувши особливої популярності з XVII ст. Високо цінували “Сатирикон” Лессінг, Вольтер, Бальзак, Флобер, Ніцше. Як персонаж Петроній фігурує закоханим у рабиню-християнку в історичному романі видатного польського письменника Генріка Сенкевича (1846–1916) “Камо грядеши” (1894–1896), за яким ювілейного 2000 року знято пригодницький широкоформатний фільм.

Díc, hospés, Spartáe,|| nos t (e) híc vidísse iacéntes,

Dum sanctís patriae || légibus óbsequimúr

Скажи в Спарті, чужинцю, що ти бачив нас тут полеглими, але вірними батьківщині і законам

Ці слова (переклад із давньогрецької) складені давньогрецьким поетом-ліриком Сімонідом Кеоським (550–469 до н.е.) і викарбувані на монументі трьохсот спартанців, котрі загинули на чолі з царем Леонідом у жорсткій сутичці з персами при Фермопілах 480 до н.е., додержавши спартанського закону не відступати з поля бою в будь-яких випадках. Над

їхнім похованням поставлено пам'ятник у вигляді сидячого лва. У подвизі спартанських бійців Сімонід убачав діяння, які варті не плачу, а вічної пам'яті й слави, бо героїчна загибель Леоніда і його загону збудила патріотичне піднесення в Греції, що через рік і зумовило загальну перемогу над персами. Українською мовою ці рядки переклав видатний український філолог і перекладач Андрій Олександрович Білецький (1911–1995):

Перекажи, подорожній, лакедемонцям, що вкупі

Мертві ми тут лежимо, вірні їм даним словам.

Homo sum et nihil humāni a me alienum puto (Terentius)

Я людина, і гадаю, що ніщо людське мені не чуже (Теренцій)

Вислів походить з ранньої комедії римського письменника Публія Афра Теренція (бл. 195–159 до н.е.) “Самобичувальник”, що була творчою переробкою однієї з п'єс найкращого представника нової аттичної комедії давньогрецького письменника Менандра (342–293 до н.е.), основними темами якої стали кохання й подружнє життя, на відміну від героїчної давньої аттичної комедії Есхіла та Софокла. Теренцій походив із Африки, разом здобув освіту в домі сенатора Теренція Лукіяна, який згодом відпустив його на волю. Комедіограф вищих кіл римського суспільства, Теренцій використовував сюжети й маски новоаттичної комедії, але в його творах немає брутальних жартів, грубого комізму і буфонади, вони благородні. Комедії Теренція були розраховані на порівняно обмежену аудиторію освічених людей. Афоризм виголосив старий Хремет для виправдання свого надмірного базікання (поширення пліток). Цицерон та Сенека переосмислили вислів, надавши йому позитивного забарвлення – любові до ближнього. Ці два значення наявні в сучасній мові: 1) кожна людина, навіть найкраща, не застрахована від помилок, людських слабкостей; 2) співчуття до чужої біди.

Під цим гаслом гуманісти почали боротьбу за свої ідеали в добу Відродження. Творчість Теренція справила великий вплив на видатного французького комедіографа доби класицизму Мольєра (1622–1673), а італійський драматург епохи Просвітництва Карло Гольдоні (1707–1793) присвятив Теренцію однойменну п'єсу. Цими словами Теренція про себе говорив геніальний німецький філософ, основоположник наукового комунізму Карл Маркс (1818–1883), часто повторюючи цей вислів, зокрема, в листах; саме ці слова він навів у жартівливий сповіді на питання про улюблений афоризм.

Сентенцію вживають і в скорочених варіантах: *Nihil humani; nil humani* “Ніщо людське”.

Legem brevem esse oportet (Seneca)

Закон має бути коротким (Сенека)

Юридичний афоризм Сенеки, який активно виступав за стислість і лаконічність при складанні законів. Іноді вираз наводиться в повному

варіанти – *Legem brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur* “Закон має бути коротким, щоб легше запам’ятовувався неосвідченим”.

Patēre tua consilia non sentis? (Cicēro)

Хіба ти не відчуваєш, що твої задуми розкриті? (Цицерон)

Пристрасний вигук Цицерона з “Першої промови проти Катиліни”, спрямованої проти намірів політичного авантюриста Катиліни (бл. 108–62 до н.е.), який 68 до н.е. був римським претором, у 63 до н.е. намагався захопити владу, замапоючи невдоволених обіцянкою касачії боргів. Змову було викрито Цицероном, що був того року консулом. У широкому сенсі вислів адресується всім, помисли (переважно шкідливі) яких відомі.

Qui tacet consentire vidētur

Хто мовчить, той, мабуть, погоджується

Це афористичне прислів’я зустрічається у вищезгаданого римського комедіографа Теренція (бл. 195 – 159 до н.е.) та в “Дебатах” римського письменника Сенеки Старшого (55 до н.е. – 39 н.е.), батька Луція Аннея Сенеки. У формі *Qui tacuit, cum loqui debuit et potuit, consentire vidētur* “Хто змовчав, коли міг і мав говорити, той вважається, що він погоджується” (коли його інтерес ставиться під сумнів) стало одним із положень римського права, що лягло в основу сучасного західного права. Пор. давньогрецькою мовою: *Ἡ σιωπὴ μαρτυρεῖ τὸ θέλειν* “Мовчання свідчить про згоду”.

Ruthenōrum me esse et libenter profiteor (St. Orichovius Roxolanus (Ruthenus))

Я з українців, про що заявляю охоче і з гордістю (Станіслав Оріховський)

Слова з трактату “Зразковий підданий” (“*Fidelis subditus*”, 1548) Станіслава Оріховського із Перемишля (1513–1566) – найвизначнішої постаті в східнослов’янській латиномовній літературі Відродження, відомого філософа й історика, прозаїка й публіциста, в якого українська національна самосвідомість виявилася з особливою гостротою та інтенсивністю, незважаючи на тривале перебування в європейському культурному середовищі – навчався в Краківському університеті, продовжував навчання у Віденському, Болонському та Падуанському університетах (і за того часу чимало вихідців з України здобувало освіту в Центральній і Західній Європі), побував у Венеції і Римі. Оріховський був близьким до видатних діячів німецької Реформації – Мартіна Лютера, Филипа Меланхтона, Альбрехта Дюрера. Свої твори – “Промову на похорон Сигізмунда I”, “Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу” та ін. (їх опубліковано у виданні “Українська література XIV–XVI ст.”, К., 1988 та в деяких подальших хрестоматіях із давньої української літератури), наповнені прикладами з античної і ближчої історії, зликами до боротьби з турецько-татарською агресією – український

гуманіст підписував подвійним прізвищем: Оріховський-Русин, або Оріховський-Роксолан, чим підкреслював свою національну приналежність.

Ruthenia – під такою назвою в середньовічній і ренесансній Західній Європі була відома Україна.

Scio me nihil scire (Socrates)

Οἶδα μ' οὐδὲν εἰδότε

Я знаю, що я нічого не знаю (Сократ)

Переклад латинською мовою слів Сократа, що наводяться у творі Платона “Апологія Сократа”. Сократ (470/469–399 до н.е.) заперечував пізнання природи як нечестиве втручання в діяння богів, творцем світу вважав божественний розум, обстоював учення про первісну божественну доцільність світу. Однак це не завадило звинуватити його в “безбожжі” і бути засудженим на смерть (помер, прийнявши отруту). Для наступних поколінь Сократ став прикладом людини, що гине за свої погляди. Відомий рисунок Тараса Шевченка “Смерть Сократа”, виконаний 1837 р. у Санкт-Петербурзі тушшю на папері, де в типово академічній композиції зображено Сократа у в’язниці. Тримаючи в руці келих із отрутою, яку він повинен був випити за вироком суду, Сократ звертається з промовою до своїх учнів. Ім’я видатного давньогрецького філософа Шевченко згадував і у вірші “N.N.” (“О думи мої! О славо злая!”) та в російськомовних повістях “Капитанша” і “Художник”. Розгадати вічну загадку смерті Сократа прагне розгадати в однойменній новелі (повісті) 1971 р. Юрій Мушкетик: у тяжкому двобої хвилини й вічності, двобої Сократа з афінським ареопагом спливають останні дні життя філософа. Здається, він переміг. Засуджений до страти, він не бажає рятуватися: “Сократ говорив рівним, спокійним голосом. Він стояв, зіпершись однією ногою на колесо, схрестивши на грудях руки. Важкі, волосаті, вузлуваті, нестеменно руки раба, а не вільного громадянина. І сам був важкий, кремезний, немов обкопаний, але не підрубаний корч. Пронизливі, гострі очі, кошлаті брови, великий і круглий, як земляний горіх, ніс, широчезний рот – справжня потвора, дикий варвар, а не благородний еллін. І звідки в цьому корчі така гостра думка, така невиситимість пізнання?!”⁶

Сентенція має й розширений варіант: *Scio me multa nescire, itaque multo sapientior sum quam homines, qui putant se omnia scire* “Я знаю, що багато не знаю; а тому я мудріший за тих, що гадають, ніби все знають”.

⁶ Мушкетик Юрій. Смерть Сократа. Суд над Сенекою. Жовтий цвіт кульбаби. Селена. Літній птах на зимовому березі: повісті, оповідання. – Харків: Фоліо, 2008. – С. 6.

Урок XVIII. Ступені порівняння прикметників і прислівників

Ad maiorem dei gloriam

Для більшої слави божої

Одне з гасел реакційного католицького чернечого ордену єзуїтів ("Суспільство Ісуса", латинською "Societas Iesu"), яким приховувалися звірства його членів, метою яких було зміцнення панування папи римського. Орден створив 1534 р. у Парижі іспанський теолог Ігнатій Лойола для захисту інтересів папства і боротьби проти Реформації, в умовах, коли безпосереднє втручання римських пап у державні справи європейських країн, а також діяльність інквізиції вже скомпроментували католицьку церкву й виникла потреба в збереженні її влади гнучкішими засобами та методами. Дотримуючись свого девізу "мета виправдовує засоби" (як було переосмислено вираз), єзуїти допускали й допускають (ставши провідним загоном клерикалізму) будь-які підступні дії, що йдуть на користь церкві, виправдовують злочини проти людства й прогресу. Єзуїти всіляко підтримували колонізаторську політику польських феодалів на українських землях, єзуїти-місіонери сприяли колонізації Латинської Америки, Азії, Африки, проникли до Індії, Японії, Китаю, Філіпін. У 1610–1768 рр. існувала "Єзуїтська держава" в Парагваї. Ініціали A.M.D.G. наявні на багатьох книжках, виданих єзуїтами, на різках, за допомогою ударів яких в учнів у єзуїтських школах (закриті навчальні заклади) виховували сліпу покірність авторитетові церкви, беззастережний послух молодших в старшім, драбині старшим, потайність, лицемірство, взаємошпигунство в ордені та ін.

У середовищі релігійних противників ордену єзуїтів виник каламбур: *Qui, cum Iesu itis, non ite cum iesuitis* "Ті, що йдуть з Ісусом, не йдуть з єзуїтами". Тоді ж, у XVI ст., з'явилася й спіграма на єзуїтів: *Mel in ore, verba lactis, fel in corde, fraus in factis* "Мед на язиці, молоко на словах, жовч у серці, обман у справах".

Alius alio plura invenire potest, nemo omnia (Bohr)

Один може відкрити більше від іншого, але всього – ніхто

Афоризм належить видатному данському фізику-теоретику Нільсу Бору (1885–1962), який розробив першу квантову теорію атома і теорію поділу атомного ядра, був першопрохідцем в галузі ядерних реакцій, однак дуже скромно оцінював свої наукові відкриття.

Citius, altius, fortius

Швидше, вище, сильніше

Ці три латинські слова стали з 1913 р. девізом Олімпійських ігор, вони викарбовані на медалях олімпійських переможців. У Стародавній Греції Олімпійські ігри були найдавнішими й найпопулярнішими святами, під час яких проводилися змагання і культові церемонії на честь Зевса;

відбувались у місті Олімпії з 776 до н.е. до 394 н.е. через кожні чотири роки. Спортсмени (лише чоловіки) змагалися з бігу, боротьби, п'ятиборства (біг, боротьба, стрибки в довжину, метання списа і диска), а згодом – і з кулачного бою, їзди па колісницях, панкратіону (поєднує кулачний бій і боротьбу). З V ст. до н.е. частиною програми олімпійських змагань став конкурс мистецтв. На час проведення Олімпійських ігор припинялися війни, встановлювалося священне перемир'я – екіхрія. У Пізній Римській імперії спортивні змагання, як і театр, стали “розсадниками аморальності і непристойності” (так категорично відгукувався про них Тертуліан, див. *Credo, quia absurdum*, ур. IV), що ґрунтуються на ідолопоклонстві, збуджуючи низькі примітивно-вulгарні сексуальні інстинкти; тому, з утвердженням християнства з його переорієнтацією на духовне, “надчуттєве і надрозумове” злиття з божеством, Олімпійські ігри було заборонено імператором Феодосієм I (бл. 346–395) у 394 р. н.е.

Сучасні міжнародні спортивні змагання під назвою Олімпійські ігри поновлено 1896 р. за пропозицією французького суспільного діяча, педагога П'єра де Кубертена (1863–1937), який у 1896–1916 та 1919–1925 був президентом (після 1925 – почесним президентом) Міжнародного олімпійського комітету.

Duae res longae sunt difficillimae – lexicon scribere et grammaticam

Існують дві найважчі справи – укласти словник і граматику (Готфрід Герман)

Вислів німецького філолога-класика Готфріда Германа (1772–1848), представника граматично-критичного напрямку класичної філології, що обмежував її завдання проблемами граматичного аналізу, інтерпретації та критики античних текстів. Сам Г.Герман, працюючи професором Лейпцізького університету, створив підручник з античного віршування (*Elementa doctrinae metricae*), теорії граматики (*De emendanda ratione graecae grammaticae*), написав детальні коментарі до грецьких трагиків – Есхіла, Софокла, Еврипіда.

У Стародавньому Римі найвідомішими граматистами були Елій Донат (IV ст.) та Прісціан (VI ст.), завдяки працям яких у латинізованій формі дійшла до нас антична граматична термінологія, вживана й нині.

Exegi monument (um) aere perennius (Horatius)

Я спорудив пам'ятник, триваліший від бронзи (Горацій)

Початок найвідомішої оди Горація “Пам'ятник” (*Ad Melpomenen*, “До Мельпомени”), у якій ідеться про безсмертя поезії. Мельпомену – музу трагедії (спершу – пісні взагалі) – зображали високою жінкою з пов'язкою на голові, у вінку з виноградного листя, в театральній мантії, котурнах (взуття на дерев'яних підшвах, яке збільшувало зріст, надавало постаті величності, ході – урочистості), з трагічною маскою в одній руці і з мечем

або палицею в другій. На думку поета, реальний, фізичний світ не може встояти перед всесильним часом, бо дощі й вітри руйнують камінь та метал, століття перетворюють на руїни величні споруди:

Мій пам'ятник стоїть триваліший від міді.
Піднісся він чолом над царські піраміди.
Його не сточить дощ уїдливи, гризкий,
Не звалить налітний північний буревій,
Ні років довгий ряд, ні часу літ невпинний...

(римований переклад Миколи Зерова, який уперше продемонстрував широкі можливості “українського” гекзаметру, часто вводив римуння для підсилення емоційного звучання вірша).

Вічне те, що живе не в матеріальному світі, а в свідомості, в душах людей. Це духовна творчість, поезія, думка. Тіло вмере, але душа, “краща частка людини”, відбита в думках, поезіях, переживе століття (*non omnis moriar* “я весь не помру”). “Кращою часткою” людини є творчий дар, здатність оспівувати красу земного світу. Таким чином, уся ода становить розгорнуту метафору – мовиться про “пам'ятник” (*monumentum*), але не матеріальний, до того ж вічний, як і Рим:

Буду в славі цвісти, поки з весталкою
Йтиме понтифік-жрець до Капітолію
(переклад Андрія Содомори)

Підкреслюючи, що поезія – така ж важлива річ, як подвиги царів і воїнів, і тому так само гідна нагороди богів, Горацій просить музу Мельпомену подарувати йому лавровий вінок Аполлона, покровителя мистецтв. Ліра дарує поетові безсмертя за його вагомий внесок у скарбницю національної культури:

Всі будуть знать, що я, (хоч і простий мій рід),
Та еолійські пісні вклав в італійський ритм.
О Мельпомено, йди, – там, де Дельфійський гай,
І за мої пісні лавром мене звінчай!
(сучасний римований переклад Ольги Страшенко)

Після Горація склалася традиція, за якою поети прагнуть наприкінці життя підвести підсумки своєї творчості, сформулювати, в чому вони вбачають власні заслуги перед нащадками. У російській літературі “Пам'ятник” Горація перекладали і переспівували Михайло Ломоносов, Іван Ілліч Державін, Олександр Пушкін, Афанасій Фет, Валерій Брюсов. Особливо важливо, що перший рядок цієї поезії Горація використав Олександр Пушкін як епіграф до свого “Пам'ятника”, в якому, проте, поета уважено за принципову громадянську позицію і стоїкості перед жахливим часом деспотії Миколи I (“Палкіни”) Пушкін пригадав слова:

заступався за опальних після 1825 р. декабристів, піснями викликав у серцях доброту:

Я перейду у пам'ять доброзичну,
За те, що почуття достойні огласив,
Що в мій жорстокий час я волю возвеличив
І за повержених просив.
(переклад Ольги Страшенко)

Honores mutant mores, sed raro in meliores (Plutarchus)

Почесті змінюють характери, однак рідко на краще (Плутарх)

Римський диктатор Луцій Корнелій Сулла (138–78 до н.е.; роки диктаторства – 82–79 до н.е.) до того, як отримав необмежену владу, був людиною доброю і співчутливою, а потім уславився своєю надмірною жорстокістю – позбавив прав народних трибунів, віддав суд у руки сенаторів, запровадив проскрипції – списки з іменами реальних і уявних політичних супротивників, засуджених на смерть з конфіскацією майна (за їхнє “виявлення”) обіцяли щедру нагороду, тому процвітали доноси), видав закони про скасування хлібних роздач, про позбавлення окремих громадян і цілих міст громадянських прав.

Романтичним пафосом боротьби проти диктатури Сулли й будь-якої тиранії взагалі просякнuto історичний роман “Спартак” (1874) відомого італійського письменника Рафаело Джованьолі (1838–1915), учасника Рісорджіменто – руху за об’єднання Італії, сподвижника Джузеппе Гарибальді. Видатний індійський політик і мислитель першої половини ХХ ст. Джавахарлал Неру, “будівничий нової Індії” й автор тритомної праці “Погляд на всесвітню історію”, підкреслював: “Всяка влада псує, абсолютна влада псує абсолютно”.

На зламі ХХ–ХХІ ст. трапляються винятки з цього правила. Блискучим узірцем Людини, президентська влада яку не зіпсувала, а, навпаки, додала найкращих людських якостей, є Президент Румунії 1996–2000 рр. Еміл Константінеску (Emil Constantinescu), з яким автор цієї книги багато разів зустрічався в Румунії (1993, 1996, 1998, 2000, 2003, 2006) та в Україні (1999, 2008), особливо знаковою подією стало спільне відвідування Національної опери України 17 лютого 2008 р., де ми разом прослухали класичну українську оперу “Тарас Бульба” Миколи Лисенка. 26 лютого 2008 року на моє ім’я надійшов блискучий електронний лист Еміла Константінеску, де використано й сентенцію *honores mutant mores*:

“Domnule Profesor,

M-a bucurat mult mesajul dumneavoastră de afectuasa pretuire și de faptul că v-am reîntâlnit cu prilejul recentei mele vizite la Kiev. Nu consider deloc că v-am făcut o onoare; mi s-a parut cât se poate de firesc să stau de vorba cu un coleg universitar care, în plus, este atașat de limba și cultura

ноастрі. Noi suntem cei recunoscători pentru stăruința și talentul cu care faceți cunoscute ucrainenilor valorile literaturii române.

De multe ori, *honores mutant mores*. spuneți dumneavoastră. Și poate că aveți, din păcate, dreptate. Dar asta depinde de calitatea omului și de un discernământ al valorilor educat prin disciplina interioară. Și noi, ca profesori, meniți să îndrumăm profesional și comportamental generații succesive de tineri, nu avem voie să abdicăm, în virtutea unui statut vremelnic, fie el de maxim prestigiu și răspundere, de la virtutile esențial umane. Respectul și pretuirea față de semenii fac parte dintre ele. Iar dumneavoastră le meritați din plin.

Vă multumesc pentru textele trimise și va urez, Domnule profesor, cât mai multe reușite și planuri de viitor.

Cu cele mai bune gânduri,

Emil Constantinescu”

Переклад листа українською мовою:

“Пане Професоре!

Мене дуже потішив Ваш лист зі щирим серцем зізнанням, а також той факт, що я знову вас зустрів під час мого нещодавнього візиту до Києва. Я зовсім не вважаю, що Вам виявив честь; мені видалося цілком природним порозмовляти з університетським колегою, який, до того ж, причетний до нашої мови і культури. Ми вдячні Вам за те завзяття і талант, з яким Ви ознайомили українців з цінностями румунської літератури.

Зазвичай, *honores mutant mores* (“почесті змінюють характери”), як говорите Ви. І, очевидно, на жаль, маєте рацію. Та це залежить від якості людини і від розуміння цінностей, що виховано внутрішньою дисципліною. І ми, як викладачі, професійно і поведінково призначені спрямувати на вірний шлях наступні покоління молоді, ми не маємо права гректися в силу тимчасових вигод, нехай навіть найпрестижніших. Ми несемо відповідальність за загальнолюдські чесноти. А повага і пошанування собі подібних становлять їхню складову частину. А Ви цілковито заслуговуєте на них.

Я дякую Вам за надіслані тексти і бажаю Вам, пане професоре, нових успіхів і гарних планів на майбутнє.

З найкращими думками –

Еміль Константінеску”.

Цей електронний лист Президента Румунії в 1996–2000, професора і ректора Бухарестського університету сяє мені яскравою зіркою в дорозі до нових професійних, творчих і загальнолюдських звершень.

Nihil est victoria dulcius (Ціцеро)

Немає нічого радіснішого за перемогу (Цицерон)

Слова Цицерона з промови “Проти Верреса” вказують на те величезне значення, якого стародавні римляни надавали здобуттю перемоги, що

відкривало шлях до слави, влади, почесей. Після переможної битви чи кампанії полководець або політичний діяч нагороджувався тріумфом (*triumphus*, – *i (m)*) або овацією (*ovatio*, – *onis (f)*). Під час тріумфу полководець у супроводі війська в'їжджав у Капітолій на колісниці, у лавровому вінку; за тріумфатором везли воєнні трофеї, вели полонених. Право на тріумф установлював сенат, проте в період імперії воно фактично перетворилося на привілей імператора та його родичів. Овацію влаштовували за менші досягнення, переможця вшановували тільки оплесками під час його підйому на Капітолій. Овацією, зокрема, як повідомляє Плутарх, було нагороджено Марка Красса за його перемогу над Спартаком 71 до н.е., оскільки раби не вважалися військовими противниками, хоча насправді під час повстання 74–71 до н.е. примусили тремтіти всіх рабовласників (повстання рабів під проводом фракійця Спартака лягло в основу однойменного балету 1954 р. вірменського радянського композитора Арама Хачатуряна). Внаслідок тріумфу чи овації полководець ставав широко відомим, набував авторитету, можливості зайняти високу державну посаду.

Існують і приказки-застереження, пов'язані з тріумфом: *Ante victoriam ne canas triumphum* “Перед перемогою не влаштовуй [досл. “не співай”] тріумфу”; *Cave ne cadas* “Стережися, щоб не впав”.

Spartae servi – maxime servi

Раби в Спарті – більш за всіх раби

Вислів пов'язаний із тим, що державні раби Спарти, що називалися “ілоти”, були в найтяжчому становищі порівняно з рабами інших областей Стародавньої Греції: вони були змушені виконувати занадто важку роботу, обробляти поля спартіатів, власною працею утримуючи їхні родини (адже спартанцям було заборонено займатися будь-чим, окрім військової справи), терпіти надмірну жорстокість і знущання, їх можна було навіть безкарно вбивати. Ілотів використовували і як зразок для виховання спартанської молоді. Щоб спартанці не звикали до вина, їм показували споеного ілота, лише один вигляд якого викликав відразу. На ілотах спартанські юнаки “тренувалися”, тобто проходили свою першу практику “вбивства”. Щорічно ефори, найвищі посадові особи Спарти (їм підкорялися навіть царі в мирний час), оголошували “криптії” – таємні нічні напади молодих спартіатів на беззбройних ілотів. Тому Плутарх у “Паралельних життєписях” (“Життя Лікурґа”) зазначав, що “у Спарті хто вільний, той найбільш вільний з усіх греків, а хто раб, той більш за всіх раб”.

Summum ius – summa iniuria (Cicero)

Найвище право – найвища несправедливість (Цицерон)

У трактаті “Про обов'язки” Цицерон зазначав, що несправедливість і беззаконня часто випливають з необ'єктивності й навмисного кривотворства при тлумаченні законів. Зараз мається на увазі, що право, доведене до крайнього формалізму, призводить до беззаконня.

Урок XIX. Verba deponentia et semideponentia

Dulc(e) et decorum(e) st pro patriâ mori (Horatius)

Солодко й почесно вмерти за батьківщину (Горацій)

Ці широковідомі рядки Горація адресувалися переважно молодим воїнам, що відправлялися на поле бою. Ідеї письменника про золоту середину (*aurea mediocritas*) і розважливе життя (*carpe diem*) знайшли тут нове втілення в уславленні помірності, яка загартовує людину, є запорукою гідної поведінки на війні й безсмертної римської доброчесності. Подібний мотив був наявний уже в давньогрецьких поетів VIII–VI ст. до н.е. – Калліна, Тіртея, Солопа, в епітафіях героям-воїнам, а давньогрецьку лірику на римський ґрунт переніс саме Горацій, особливо пишаючись цим.

Hic mortui vivunt et muti loquuntur

Тут мертві живуть, а німі говорять

Напис на стінах старовинних бібліотек, які як сховища писемних пам'яток та рукописних книг були відомі ще в сивій давнині. У середині VII ст. до н.е. при палаці ассирійського царя Ашшурбаніпала (669 – бл. 633 до н.е.) в Нінсвії знаходилося велике зібрання глиняних табличок. У Стародавньому Єгипті існували бібліотеки при храмах, що обслуговували жерців. Заснування першої великої бібліотеки у Стародавній Греції приписують Аристотелю. З античних бібліотек найбільш відомі Александрійська, заснована Птоломеем на поч. III ст. до н.е., у якій до I ст. н.е. нараховувалося до 700 тис. одиниць зберігання давньогрецької літератури та науки й перекладної східної літератури (391 н.е. більшу частину її книжкових багатств знищили християни-фанатики), а також бібліотека в Пергамі, заснована III ст. до н.е. й нараховуюча до середини I ст. до н.е. бл. 200 тис. рукописних книг. У Стародавньому Римі з I ст. н.е. постав звичай збирати (власноувати) т.зв. публічні бібліотеки при храмах (до V ст. у Римі знаходилося бл. 30 подібних бібліотек). Однак античні бібліотеки були доступні лише для зовсім невеличкого кола служителів культу та освічених рабовласників. Не змінилася ситуація в Західній Європі і в період раннього середньовіччя: оскільки панувала релігійна ідеологія, бібліотеки переважно існували при великих монастирях і храмах. Лише в епоху Відродження у зв'язку з загальним поступом культури й особливо після винайдення книгодрукування кількість бібліотек збільшується, швидко починають зростати бібліотеки університетів (папр., Сорбонни, Празького, Гейдельберзького університетів та ін.). Першою відомою бібліотекою у Київській Русі була бібліотека Софійського собору, заснована 1037 р. Ярославом Мудрим (1019–1054).

Вислів як назву одного з розділів ужито в книзі сучасної відомої української письменниці Ольги Страшенко та заслуженого артиста України Станіслава Малганова “На перехресті двох муз: Діалоги в Пуші-Водиці” (К., 2005. – С. 134–136).

Memento mori

Пам'ятай про смерть

Стародавній латинський вислів, яким замість привітання обмінювалися між собою при зустрічі члени релігійного Ордену трапистів, заснованого 1664 у Франції (в абатстві la Trappe, звідси й назва), нагадуючи таким чином про смертність людини, яка має бути праведником, щоб не потрапити до пекла після смерті.

Слід зазначити, що в античності зустрічалися маленькі черепки з дерева або зі слонової кістки, на яких були написані подібні слова для нагадування всім про неминучу смерть (недаремно подібна думка фіксується в "Історії" Геродота, одній з епіграм Марціала). В епоху Відродження скульптори цим черепкам часто надавали мистецької цінності, що робило вислів більш відомим.

З часом афоризм метафоризувався і зараз є нагадуванням про щось неприємне. У поемі "Імператор і пролетар" класика румунської літератури Міхая Емінеску (1850–1889) вживання вислову протиставляє безідейному божественному мистецтву таку творчість, що закликає до боротьби, волі, окрилення й очищення душі:

З руїни піраміди ми возведім над краєм,
Щоб гук *memento mori* лунав од тих споруд.
Творім таке мистецтво, що душу розкриває,
Творім таке мистецтво, що волю прославляє, –
А не дівчисько хтиве, якого манить блуд.
(переклад Андрія М'ястківського)

Існують і кілька парафраз вислову: *Memento patriam* ("Пам'ятай про батьківщину"), *Memento servitudinem* ("Пам'ятай про рабство"), *Memento vivere* ("Пам'ятай про життя"); однойменна назва відомої гуманістичної поезії І.Я.Франка (1883):

А що кров не зможе змить,
Палимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

Nil admirari (Horatius)

Нічому не дивуватися (Горацій)

З такою порадою звертається Горацій, філософські погляди якого хиталися між закликами епікурейців до затишного споглядального життя та суворими настановами стоїків, до всіх, хто прагне бути й залишитися щасливим (послання "До Нуміція"):

Щоб не лишень осягти, а й утримати щастя – є спосіб,
Мабуть, єдиний, Нуміцію: не дивуватись нічому.
(переклад Андрія Содомори)

Сенс вислову – при будь-яких життєвих обставинах зберігати спокій, душевну рівновагу й не прагнути надмірних багатств і почестей. Був особливо популярний в умовах зростання деспотичної влади імператорів, від сваволі яких потерпали всі класи і прошарки давньоримського суспільства – від рабів до сенаторів. Аналогічну думку висловлювали Піфагор та Цицерон. Сентенція наявна у філософській повісті “Простодушник” (1767) Вольтера (1694–1778), незакінченому романі у віршах “Дон-Жуан” (1819–1824) Байрона (1788–1824).

Párturiunt montés, nascétur rídícŭlus mus (Horatius)

Страждають у пологах гори, а народиться смішне мишеня (Горацій)

Вислів Горація з “Мистецтва поетичного”, спрямований проти авторів кіклічних (циклічних) поем (“Кіпрії”, “Мала Іліада”, “Загибель Іліону”, “Повернення” та ін.), досить примітивних за викладом, у яких пишномовним гомерівським гекзаметром розповідалося лише про окремі події та епізоди, часом не зв’язані між собою. Кіклічні поеми, по суті, подаючи поетичний виклад міфологічних хронік, акцентували лише на змісті, нехтуючи формою, вони були позбавлені всіх тих художніх прийомів (народність, двоплановість, епічний простір, індивідуалізація характерів, постійні епітети, порівняння), що їх так майстерно використав Гомер у своїх поемах. Відсутністю уваги до форми страдала стародавня римська література, тому, сміючись з авторів кіклічних поем, Горацій так пристрасно радив поетам-початківцям:

Врешті, якщо не почнеш, як поет кіклічний колись-то:
“Спів починаю про долю Пріама й війну славнозвісну”.
Що сотворити б він мусив, щоб зачин такий оправдати?
Гори в пологах важких, а родиться ... мишка маленька
(переклад Андрія Содомори)

Творча обробка вислову зафіксована у Федра, Плутарха та ін. письменників. Зараз уживається для підкреслення мізерних наслідків при великих обіцянках (пор. “Гора народила мишу”).

Tunica prior est pallio (Plautus)

Туніка ближча до тіла, ніж паллій (Плавт)

Приказка ґрунтується на співставленні двох типів давньоримського одягу. Туніка нагадувала сорочку (спочатку вовняна, з IV ст. – лляна), мала вигляд перегнутого навпіл прямокутного шматка тканини, зшитого (іноді сповністю) по боках, з отворами (до яких пізніше стали пришивати рукави) для рук і вирізом для голови. У жіпок туніка була довгою, в чоловіків доходила до колін. Поверх туніки, як правило, носили тогу (мала вигляд шматка вовняної тканини еліптичної форми, яким обвивали тіло, наліплюючи відкритим плече та шию). А при дуже холодній погоді поверх

тоги надягали паллійум (*pallium*) – різновид шерстяного пледа. Сенса вислову: кожному дорожче й важливіше те, що йому ближче – особиста вигода, власні “шкурні” інтереси, егоїстичні поривання.

Український і російський відповідники: Ближча сорочка до тіла, як сукман або кожух; Каков кафтан ни близок к телу, а рубашка ближе; Своя рубашка ближе к телу; Своя кожа рубахи дороже. Цікаві відповідники маємо в деяких новоєвропейських мовах: рум. *sînt mai aproape dintîi decît părintii* (букв. “ближчі зуби, ніж батьки”); фр. *la chemise m'est plus proche que le pourpoint*.

Vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis (Livius)

Перемагати вмієш, Ганнібале, а скористатися перемогою не вмієш (Тит Лівій)

Римський історик Тит Лівій у своєму творі “Від заснування міста” (“*Ab Urbe condita*”) повідомляє, що відразу після блискучої перемоги Ганнібала над римлянами при Каннах 2 серпня 216 до н.е., коли карфагенський полководець удвічі меншими силами оточив і знищив багаточисельного противника (Капнами XX ст. історики називають Сталінградську битву 17.VII.1942–2.II.1943, коли Червоною армією (Південно-Західний, Сталінградський і Донський фронти) було оточено і знищено біля Сталінграда (сучасне російське місто Волгоград) 22 дивізії (330 тис. чоловік) німецько-фашистських і румунських військ, що ознаменувало корінний перелом у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. і в усій Другій світовій війні 1939–1945 рр.), начальник карфагенської кінноти Магарбал запропонував Ганнібалові негайно рушати на Рим, виславши вперед кінноту. “На п’ятий день, – говорив він, – ти бенкетуватимеш на Капітолії”. Однак вождь карфагенців не послунався цієї поради (“Не все дають боги одній людині”, – підсумував з болем Магарбал), а римляни змогли отямитися від поразки й зібрати нову армію, здобувши, в підсумку, перемогу в напруженій другій Пунічній війні 218–201 до н.е.

Вислів має сенс: не скористатися досягнутим успіхом, перемогою.

Урок XX. Префіксальний спосіб утворення дієслів. Похідні від esse. Дієслово eo, ii, itum, ire. Gerundium.

Aut Caesar, aut nihil

Або Цезар, або ніщо

Використовується для підкреслення важливості моменту, коли “на карту поставлено все” (укр. відповідник – “Або пап, або пропав”) або потрібно зробити рішучий вибір одного з двох можливих варіантів (рос. “Иль грудь в крестах, или голова в кустах”). У такій формі його вперше наведено в праці італійського політичного мислителя Нікколо Макіавеллі (1469–1527) “Державець” (1532) як гасло зображеного в творі італійського

кардинала й військового авантюриста Чезаре Борджіа. Макіавеллі найкращою формою держави вважав республіку, проте був упевненим, що італійська дійсність в умовах феодальної роздрібленості (об'єднання Італії – *Risorgimento* – відбулося лише завдяки народному героєві Джузеппе Гарібальді в 1859–1870) вимагає встановлення монархії, стверджуючи, що для зміцнення держави придатні будь-які засоби; лише сильна влада світського государя, яка не рахується з жодними моральними традиціями та церковними вченнями, здатна привести до національного об'єднання і створити нову державу, – квінтесенція політичних поглядів Макіавеллі.

Джерелом для цього гасла стали слова, які приписують римському імператорові Калігулі (37–41), що відзначався своєю неврівноваженістю, жорстокістю, марнотратством. Про це детально оповідає Светоній у біографії Калігули в “Життєписах дванадцяти Цезарів”.

Docendo discimus

Навчаючи, самі вчимося

Латинський фразеологізм, що становить собою скорочений варіант вислову Луція Аннея Сенеки з “Листів до Луцілія” (лист 7-й): *Homines, dum docent, discunt* “Люди, доки навчають інших, самі вчаться”. Українською мовою “Листи до Луцілія” переклав А.О. Содомора. З цього вислову походить і дещо переосмислена російська приказка: Держи с народом связь, не ударишь лицом в грязь.

Fama crescit eundo (Vergilius)

Поголос зростає, поширюючись (Вергілій)

Стисла парафраза кількох рядків з четвертої книги “Енеїди” Вергілія, в яких мовиться про розповсюдження чуток щодо можливого весілля Енея та карфагенської царичі Дідони, яка в нього закохалася за бажанням Венери (див. *Vix (i) et quem dederat...*, урок XVI). У багатьох мовах вислів перетворився у прислів'я: Чутка йде по всьому світу; Вести не лежат па місце. Античний мотив поширення любовних пліток вдало обробив видатний італійський композитор Джоаккіно Россіні (1792–1868) в опері “Севільський цирюльник” (1816), що створена на сюжет однойменної комедії (1773) – першої частини відомої трилогії великого французького драматурга П'єра Бомарше (1732–1799). Граф Альмавіва закохується в Розіну, опікун якої доктор медицини Бартоло сам прагне з нею одружитися. Цирюльник Фігаро передає Розіні про почуття графа, про що дізнається учитель музики Розіни Дон Базіліо, який в арії і пропонує опікунові скомпроментувати суперника з допомогою наклепу, та хитрий Фігаро підкупує його і влаштовує розпис між Розіною та Альмавівою.

Gutta cavât lapidem non vi, sed saepe cadendo

Крапля точить камінь не силою, а частим падінням

Перші три слова сентенції – *Gutta cavât lapidem* (пор. давньогрецьке прислів'я: *Ὁ σταλαγμὸς κατατρίβει τοὺς λίθους*) – становлять рядок із

“Листів з Понту” (бл. 12 н.е.) Овідія, де, як і в “Скорботних елегіях”, домінує смуток, нарікання на долю й прохання про помилування (див. *Dónec erís felix...*, уроки VII–VIII), на яке особливо сподівався поет після смерті Октавіана Августа (14 н.е.), та його наступник Тиберій (14–37) не повернув митця із вигнання. Цікаво, що Тарас Шевченко, перебуваючи на засланні на півострові Мангішлак (сучасний Казахстан), постійно відчував спільність своєї долі з фортуною римського вигнанця, наводив ці слова в листі до Анастасії Іванівни Толстої (лист від 22 квітня 1856; роком раніше помер цар Микола I), дружини віце-президента петербурзької Академії мистецтв Федора Петровича Толстого, який клопотався про звільнення Тараса Григоровича із заслання.

Другу частину вислову додав англійський єпископ Латимер (1485–1555). Визначний італійський учений-гуманіст Джордано Бруно (1548–1600) у комедії “Свічник” (1582) ще більше розширив сентенцію, надавши їй морально-дидактичного відтінку: *Gutta cavát lapidém non vi, sed sáepe cadéndo; || sic homo fit sapiéns non bís, sed sáepe legéndo* “Крапля точить камінь не силою, а частим падінням; так і людина стає мудрою не від дворазового, а від багаторазового читання”.

Multa cupientibus (petentibus) desunt multa (Horatius)

Хто багато хоче, тому багато не вистачає (Горацій)

Один із багатьох висловів Горація (ода “До Мecenата”, III, 16, 42) з його позицією дотримуватися “золотої середини”. Подібну ідею висловлювали, хоча й не дотримувалися її в житті, Цицерон та Сенека: *Dives est, cui tanta possessio est, ut nihil optes amplius* “Багатий той, у кого стільки майна, що більше він не бажає” (Цицерон, “Парадокси”); *Summae opes – inopia cupiditatem* “Найвище багатство – відсутність жадібності” (Сенека, “Послання”).

Non omnia possunt omnes

Не всі можуть усе

Цей афоризм приписують римському сатиричному поету Гаю Луцілію (бл. 180 – 102 до н.е.), який критикував негативні сторони суспільно-політичного життя Риму, тодішню мораль і зажерливість рабовласників, забобони. Однак вірші його збереглися лише у фрагментах. Античні автори в різних варіаціях повторювали цей вислів. У 8-й “Буколіці” Вергілія зустрічаємо *Non omnia possumus omnes* “Не все ми можемо всі”, в одній з “Од” Горація – *Nec scire fas est omnia* “Усього не можна знати”. За переказами, видатний італійський ренесансний митець Мікеланджело (1475–1564) підкреслював, що він лише скульптор, хоча й був автором майстерних живописних творів “Святе сімейство”, “Битва при Кашіні”, багатьох фресок, брав участь у спорудженні собору св.Петра й переплануванні Капітолійського ансамблю в Римі, писав мадригали й сонети. Поезія Мікеланджело вирізняється глибиною думки, афористичністю й високим трагізмом:

Хоч спати й добре, краще з брили буги,
Коли життя ганебне та страшне.
Це мій талан – не бачити, не чути.
Цить! Стишуй мову, не буди мене
(“Відповідь “Ночі”, переклад Григорія Кочура)

Зараз вираз іноді вживається трохи іронічно, пор. фраза Козьми Пруtkова “Нельзя объять необъятное”; Козьма Пруtkов – колективний псевдонім, під яким у російських журналах “Современник”, “Искра” та інших виступали в 50–60-х рр. XIX ст. поети Олексій Костянтинович Толстой (1817–1875) та брати Жемчужникови (Олсксій, Володимир і Олександр Михайлович). Сатиричні вірші, афоризми Козьми Пруtkова і сам його образ висміювали розумовий застій, політичну “доцільність”, пародіювали літературне епігонство.

Qualis artifex pereo (Nero)

Який артист у мені гине (Нерон)

Як повідомляє Светоній, цей вираз кілька разів повторював перед самогубством на одній із приміських вілл вільновідпущника Фаона римський імператор Нерон (37; 54–68), який вважав себе великим співаком, поетом й актором. Перші роки (приблизно до 62), коли одним із його соратників був Сенека, він правив у згоді з сенатом, однак потім з метою зміцнення своєї влади з винятковою жорстокістю (вбивства, конфіскація майна, репресії) Нерон повів жорстоку боротьбу проти сенаторів; у числі жертв імператора були його родичі (в т.ч. мати) та видатні діячі (його вихователь Сенека, римські письменники Петроній, Лукан, поетичному таланту якого дуже заздрих Нерон, багато впливових сенаторів). Імператор нещадно розправився з першими християнами, обвинувативши їх у підпалі Риму (64), хоча, за народними поголосками, Нерон був незадоволений старим Римом і прагнув його знищити, щоб підбудувати новий (за іншою версією, місто підпалили, щоб надати можливість імператорові насолодитися видовищем грандіозної пожежі й надихнути його на створення героїчної поеми). Втративши підтримку війська й будучи оголошеним сенатом поза законом, він зі сторонньою допомогою позбавив себе життя, почувши наближення вершників, які прагнули захопити Нерона живим.

Визначний сучасний український літературознавець і культуролог І.П. Мегела зазначає: “Доля Нерона – це доля людини, яка не рахувалася з нормами моралі, не знала обмежень у своїх діях, вчинках. Зіткнення влади й мистецтва, матеріального й духовного, творчих амбіцій і самолюбство поста-дилетанта, це коло тих проблем, які допомагають глибше зрозуміти трагедію Нерона. Саме в такому ключі подає образ римського імператора

угорський письменник Деже Костолані у своєму романі “Нерон, кривавий поет” (1922)”⁷

Ім'я Нерона стало символом кривавого тирана. У поемі “Неофіти” (1857) Т.Г.Шевченко зобразив розправи Нерона над невинними християнами:

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, миро,
Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор, і патрицій –
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває...

Шевченків образ Нерона спроектований на особу тодішнього російського царя-ката Миколу I (1825–1855), якого названо Нероном у поезії “Холодний Яр”:

Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого *Нерона*.
Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо ви й самі знаєте,
Що царики коять...

Згадка про Нерона є й у вірші Шевченка “N.N.” (“О думи мої! О славо злая!”)

Sic itur ad astra (Vergilius)

Так ідуть до зірок (Вергілій)

Вислів на означення військової доблесті. Його повний варіант: *Mácte nová virtúte, puér, sic itur ad ástra* “Хвала тобі за перший твій подвиг, юначе, так ідуть до зірок” – узято з дев'ятої частини “Енеїди” Вергілія; так звертається Аполлон до сина Енея Асканія Іула після того, як останній уразив стрілою рутульського воїна. Схожий вислів наявний і в трагедії

⁷ Мегела Іван. Видатні постаті європейської історії. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 2005. – С. 23.

Сенеки “Несамовитий Геркулес”: *Non est ad astra mollis e terris via* “Нелегкий шлях від землі до зірок”.

Зараз частіше вживають дещо видозмінений варіант вислову: *Per aspera ad astra* “Через терни (труднощі) – до зірок”, тобто слід іти до поставленої мети, долаючи всі перешкоди на цьому шляху.

Sic transit gloria mundi

Так проходить суетна слава

Вислів походить із книжки середньовічного філософа й теолога Фоми Кемпійського (1379–1471) “Наслідкування Христа” (“*De Christi imitatione*”) й уживається під час ритуалу обрання папи римського для підкреслення тимчасовості влади й минулості слави (перед ним тричі спалюється ключчя). Цей звичай дещо перегукується з одним моментом триумфу римських полководців, яких остерігали: *Cave ne cedas. Te hominem esse memento* “Бережись, щоб ти не впав. Пам’ятай, що ти людина”. Вислів також уживають, коли слід підкреслити щось втрачене, позбавлене сенсу – красу, славу, силу, велич, авторитет.

У переносному значенні афоризм позначає скороминущість людського життя, раптову швидку зміну подій (у такому сенсі він наявний у спогадах Юрія Смолича “Я вибираю літературу” (1968) про перші пореволюційні роки). Існують і парафрази виразу: *Sic transit gloria amoris* “Так минає слава кохання”; *Sic transit gloria ideae* “Так минає слава ідеї”; *Sic transit gloria urbis* “Так минає слава міста”; *Sic transit tempus* “Так минає час”.

Tantum religio potuit suadere malorum (Lucretius)

Скільки злодіянь могла нав'язати релігія! (Лукрецій)

Одне з найяскравіших атеїстичних висловлювань в античній літературі. Тит Лукрецій Кар, продовжуючи матеріалістичну лінію грецьких філософів-атомістів Демокрита (бл. 460–370 до н.е.) та Епікура (341–270 до н.е.) й будучи найпослідовнішим атеїстом античності, був переконаний (“Про природу речей”), що релігія – найбільше лихо, бо вона обдурює людей, провокуючи злочинства й приносячи нещастя. Як приклад злочинів, породжуваних релігією, Лукрецій наводить міф про привнесення в жертву Іфігенії, дочки ватажка греків у Троянській війні Агамемнона, як того вимагав провісник Калхант. В оригіналі (“Про природу речей”, I, 920) “розв’язати тісні вузли релігії” (пер. А.О.Содомори); слово *religio* Лукрецій виводив, очевидно, від дієслова *religare* “пов’язувати”, звідси – гра слів. Письменник також у своєму творі рішуче відкидав релігійні уявлення про сотворення світу богом, а саму віру в бога пояснював неосвіченістю людей та їхнім страхом перед природними стихіями: *Fecit deos primum timor* “Богів вигадав передусім страх” (слова римського письменника I ст. до н.е. Петронія). Лукрецій висловлював упевненість, що релігію буде подолано силою людського розуму, здатного пізнати природні явища.

Ось чому в явищах тих, що над нами, повинні ми добре
Все з'ясувати собі: щодо бігу і місяця, й сонця –
Як відбувається і, на яку опираючись силу,
Діється все на землі; та насамперед розумом чуйним
Мусимо й духу природу, й душі пайпильніше розглянуть.
(Переклад А.О. Содомори)

Урок XXI. Ablativus absolutus

Manu aedificata manu destruo (Bohdan Chmielnicki)

Рукою споруджене рукою і зруйную (Богдан Хмельницький)

Слова сотника реєстрових козаків Богдана Хмельницького (1595–1657), сказані при огляді 1638 р. польської фортеці Кодак над Запорізькою Січчю, що вважалася неприступною. Її споруджено за проектом французького інженера Г.-Л. Боплана в липні 1635, вона була оточена з суходолу стіною завдовжки бл. 1800 м і глибоким ровом, її охороняла залога з 600 солдатів. Але, незважаючи на такі потужні укріплення й охорону, на початку національно-визвольної війни 1648–1654 під проводом Богдана Хмельницького після 4-місячної облоги фортеця капітулювала перед козацьким військом, очоленим одним із найближчих сподвижників гетьмана корсунським полковником Максимом Нестеренком.

Mutato nomine de te fabula narratur (Horatius)

Хоч і змінено ім'я, та в байці йдеться про тебе (Горацій)

Рядок із першої сатири першої книги “Сатир” Горація, де порівнюється жадібний і підступний багатій із міфічним лідійським (або фрігійським) царем Танталом. Одного разу, щоб перевірити, на що боги здатні, Тантал запросив їх до себе й нагодував м'ясом свого вбитого сина Пелопа. Боги не доторкнулися до їжі (тільки Деметра, богиня родючості, хліборобства та шлюбу, засмучена втратою дочки, в задумі з'їла шматок плеча хлоп'яти), жорстоко покаравши Тантала в підземному царстві: стоячи по шию у воді, він не міг погамувати спраги, бо вода відступала, коли він нахилився, щоб напиться; над ним на гілках рясніли стиглі плоди, але він не міг їх дістати (гілки підносилися вгору, як тільки він зводив руку); над його головою нависала величезна скеля, яка могла щомиті зірватися.

Вислів Горація (частіше в скороченому варіанті – *De te fabula narratur*) наголошує на тому, що через подібні ознаки і характеристики когось іншого мовиться про персонажа, до якого звернуто мову.

Урок XXII. *Modus coniunctivus*. Уживання *coniunctivi* в незалежних реченнях

Audiat et altēra pars

Слід вислухати і протилежну сторону

Один із найважливіших юридичних принципів, що передбачає об'єктивність, неупередженість при розгляді судових справ і будь-яких суперечок. У древніх Афінах (VI–IV ст. до н.е.) судді прилюдно присягалися, що вони будуть з однаковою увагою слухати обвинувачів і звинувачуваних. Суд присяжних – гелієя – був відкритим і гласним. З метою запобігання підкупу суддів, пристрасності й порушень судочинства лише в день слухання справи шляхом жеребкування визначалося, яке саме з 10 відділень (декастерій), на які поділялася гелієя, буде його розглядати. Кримінальне судочинство мало кілька стадій: оголошення звинувачувальної скарги, виступи звинувачувача й підсудного, допит свідків, таємне голосування про винність чи невинність підсудного (вердикт), таємне голосування про міру покарання, оголошення вироку, останнє слово засудженого.

Цей принцип знайшов відбиток і в римській літературі (в трагедії Сенеки “Медея”), в одного з “отців церкви” Августина Блаженного (трактат “Про дві душі”). В українській і російській фразеології відповідник: Зараз не вішають, а поперед розсудять; Не спеші голову рубить, прикажи наперед речь говорити. У парафразі – *Audiat et prima pars* “Слід вислухати й першу сторону”.

Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube!

Нехай воюють інші, а ти, щаслива Австріє, укладай шлюбні контракти!

Припускають, що ці слова – переробка цитати з Овідієвих “Героїнь”: *Bella gerant alii! Protesilaus amet!* “Хай воюють інші! Протезілай нехай кохає!” Збірка поета “Героїні” безпосередньо продовжувала тему “Любовних елегій” (див. нижче *Omnia vincit amor || et nos cedamus amori*), обидва твори об'єднують спільні епізоди й художні прийоми. В обох збірках Овідій часто дає поради, як завоювати жіночі серця. Назва другої збірки пояснюється тим, що листи-послання (усього їх 15) написано від імені міфологічних героїнь – Пенелопи, котра вже 20 років не бачила Одиссея (1-е послання), Брісеїди, яка звертається до Ахілла, пише про свої почуття, лякається, що назавжди втратила його (3), Федра освідчується Ініполітові і благає його її покохати (4) і под. Як правило, усі послання адресовано чоловікам або невдячним коханцям. У збірці поет значно укладив психологічні переживання героїнь, на які міфи лише натякали, зробив їх глибоко драматичними, надавши їм нових відтінків. Пенелопа Овідія мало схожа з описаною Гомером жінкою: вона беззахисна, стає

втіленням жіночого начала, особливо боїться втратити свою вроду, а з нею – кохання чоловіка, турбується за нього через адмірну його відвагу, побоюється його можливих зрад з іншими жінками. М'якими й ніжними постають у своїх посланнях Бріседа і Федра.

Вислів у вищенаведеній формі (лат. *nubo, nupsi, nuptum, nubere* “виходити заміж”) приписують угорському королю румунського походження Матею Корвіну (роки правління – 1458–1490), молодшому синові Янку з Хунедоари, нащадкові боярського роду з Волощини. Цими словами Матвій Корвін іронічно характеризував спосіб розширення Австрійської держави за допомогою шлюбів імператорів. Матей Корвін на якийсь час посилив королівську владу. Спираючись на середнє і дрібне рицарство і підтримуючи міста (представники міст при ньому були включені до складу сейму), Матей трохи обмежив сваволю знаті. Він вів успішні війни з німецькими Габсбургами, відібрав у Чехії Моравію та Сілезію і досить вдало обороняв південні кордони від турків. За Матея Корвіна в угорців було створено спеціальне легкоозброєне кінне військо, що складалося з гусарів, які мали від короля регулярну платню. Гусари відзначалися рухливістю і навальністю під час бою.

Оскільки матір'ю Матея Корвіна була угорка, а батько – румун (Янку з Хунедоари), який загинув у переможному бою з турками під Белградом 11 серпня 1456 р., захистивши Європу від турецької навали, то між угорськими й румунськими істориками здавна точиться певна дискусія – чийм королем був Матей Корвін (угорською – Матіаш Корвін). Близько ста років тому в центрі Трансільванії – давньому румунському місті Клуж-Напока, відомому ще з римських часів, – було збудовано пам'ятник, спочатку на ньому був угорський напис (Трансільванія до 1918 увходила до складу Австро-Угорщини) про великі заслуги угорського короля Матіаша Корвіна, після 1918 року, коли місто Клуж було воз'єднано з Румунією, напис замінили словами видатного румунського історика, автора ґрунтовної 10-томної “Історії румунів” Ніколае Йорга (1869–1940), убитого в листопаді 1940 р. після встановлення фашистського режиму в Румунії у вересні 1940 р. (проіснував до 23 серпня 1944). “Переможець у всіх війнах, переможений тільки один раз у битві своїм власним народом, коли спробував підкорити переможену Молдову”. Прийшовши до влади в 1945–1947 рр. румунські комуністи (керували Румунією до 22 грудня 1989 р., дня падіння Ніколае Чаушеску) ці рядки стерли, написали просто латинською мовою: “MATIASH REX” (тобто “Матіаш король”). А нині, після грудня 1989, на пам'ятнику Матею Корвіну в Клужі-Напоці поновлено вислів історика Ніколае Йорга.

Згадка про Матея Корвіна наявна в національному гімні Румунії (слова поета-революціонера 1848 р. Андрея Мурешану, музика румунського композитора XIX ст. Антона Панна), де наявні також прізвища Міхал

Хороброго (перший об'єднувач трьох середньовічних румунських феодалних держав – Волощини, Молдови і Трансильванії – в єдину країну 1600 р.) і героя боротьби з турками, молдовського господаря (князя) Штефана Великого (1457–1504):

Глядіть, мужі славетні – Михай, Штефап і Корвін,
Як нація румунська єднає голоси.
Узявши знову зброю – завзяті, непоборні,
“Життя чи смерть! За волю!” – вигукують усі.
(переклад Ольги Страшенко)

Cedant arma togae! (Cicēro)

Нехай зброя поступиться місцем тозі (Цицерон)

Миротлюбивий заклик із загубленої поеми Цицерона “Про своє консульство”, що ґрунтується на співставленні римських понять: *arma* – зброя, війна; *toga (mora)* – святковий офіційний верхній одяг у вигляді шматка вовняної тканини еліптичної форми, якими обвивали тіло, залишаючи відкритим плече та шию, він символізував мирне життя та сенаторський стан. Цицерон ратував за мирні шляхи розв’язання гострих політичних чи воєнних суперечок, при цьому відводячи провідну роль сенату, що проступає з повного рядка поеми: *Cédant arma togae, concedat laurea laudi* “Хай війна поступиться перед миром, а військові лаври – перед громадянськими заслугами”.

Зараз афоризм уживається як заклик до мирного вирішення конфліктів чи непорозумінь.

Fiat iustitia, pereat mundus!

Хай загине світ, але здійсниться правосуддя

Цей вислів наводить як гасло германського імператора “Священної Римської імперії” (як конгломерат незалежних німецьких та деяких інших сусідніх держав існувала протягом 962–1806, будучи остаточно ліквідованою під час наполеонівських воєн) Фердинанда I (1556–1564), молодшого брата Карла V, німецький хроніст Іоганн Манліус у книзі “*Locis communes*” (“Спільні місця”, 1563). У дещо перефразованій формі він наявний ще в Сенеки: *Fiat iustitia, ruat coelum* “Хай здійсниться справедливість, навіть якщо завалиться небо”, однак цей варіант нині не вживається. Сенека розповідає, що жрець Пізо засудив одного жителя за вбивство, але в той момент, коли осудженого привели на площу на страту, несподівано з’явилася людина, яка вважалася ним убитою. Центуріон призупинив страту і послав до Пізо посланця за роз’ясненням цього випадку. У підсумку жрець засудив усіх трьох до смерті: першого – оскільки вже був смертний вирок щодо нього, центуріона – за невиконання наказу, а гадану жертву – за те, що вона стала причиною смерті двох безвинних людей. І, випісши цей потрійний смертний вирок, він уклав: *Fiat iustitia, ruat coelum!*

Тепер афоризм уживається в кількох значеннях: 1) для правосуддя ні перед чим не слід зупинятися; 2) для правосуддя (справедливості) потрібно пожертвувати всім; 3) подібна прямолінійна цілеспрямованість не потрібна й навіть шкідлива.

Gaudeamus, igitur, iuvenes dum sumus!

Отже, веселімося, поки ми молоді!

Перший рядок міжнародного студентського гімну “Gaudeamus”, що виник із застільних латинських пісень вагантів (від лат. *vagans, vagantis* “блукаючий”, від відкладеного латинського дієслова *vagor, vagātus sum, vagāri* “блукати”, “волочитися”). Створений студентами Гейдельберзького університету наприкінці XIV ст., музику до нього написав фламандський композитор Йоганн Окенгейм (XV ст.); сучасного вигляду цій середньовічній студентській пісні надав 1781 р. мандрівний поет К.В. Кіндерлебен. Пісні вагантів – мандрівних поетів середньовіччя (коли поезія була королевою європейської словесності), значну частину яких становили студенти перших європейських університетів, позначені здебільшого антиклерикальним змістом, прославляли радощі життя, свободу, кохання, дружбу, розум, науку, красу, водночас – сум і гіркоту від безпритульного поневір'я. Любовна лірика вагантів часто пов'язана з картинами сільської природи: поети оспівують її весняне пробудження, бо весна й кохання – давні фольклорні символи оновлення всього живого. Хоча любовна лірика вагантів часто відзначається зухвалістю і бешкетництвом, однак у ній нерідко звучить повага до дівочості і цнотливості; героїнею в таких випадках виступає молода селянська дівчина-пастушка. На основі пісень вагантів пізніше виникли численні студентські пісні в різних країнах Європи. Ваганти гостро сатирично ставилися до папської курії, до вищого духовенства, від якого залежали дрібні клірики. У дотепних задержуватих сатиричних віршах вагантів висміюються лицемірство, розпуста, здирництво, користолюбство вищих священнослужителів, яких названо “вовками”, а церкву – “блудницею”. Протягом століть церковники переслідували вагантів, а з початку XIII ст. стали жорстоко розправлятися з ними. Українською мовою поезію вагантів перекладали Олесь Доріченко, Андрій Содомора, Ольга Страшенко, а ґрунтовну наукову розвідку про середньовічну лірику написав І.П. Мегела. У 1803 р. було знайдено найзначніше зібрання середньовічної світської лірики (саме в добу романтизму розпочалося активне вивчення поезії вагантів) – “Буранські пісні” (“*Carmina Burana*”), Бейренські пісні – від латинізованої назви монастиря Бенедикт Бейрен (Баварія), де вперше виявили згаданий рукопис з XIII ст. До цієї збірки увійшло близько 200 латинських віршів переважно вагантського походження, що лягли в основу уславленої кантати німецького композитора Карла Орфа (1895–1982) “*Carmina Burana*” (1937). Український письменник Юрій Смолич (1900–

1976) свою повість в оповіданнях про власні юнацькі роки назвав “Gaudeamus, igitur...” (1975). Мелодія гімну “Gaudeamus” звучить у фіналі “Академічної урочистої увертюри” для оркестру (1880) видатного німецького композитора Йоганнеса Брамса (1833–1897), автора славнозвісних “Угорських танців”, що плідно розвивав традиції віденського класичного симфонізму (музика Бетховена), збагативши їх новим романтичним змістом.

Oderint, dum metuant (Suetonius)

Хай ненавидять, аби боялися (Светоній)

Ця фраза служила девізом багатьом кривавим диктаторам, належить вона мікенському владарю Атрею з названою його іменем трагедії Луція Акція (бл. 170 – 94 до н.е.) – римського поета, автора численних переробок грецьких трагедій (Софокла, Евріпіда), а також кількох оригінальних творів на міфологічні та історичні сюжети. Вислів став відомим завдяки Ціцерону, який його пояснив у трактаті “Про обов’язки”; оратор вимагав, щоб приписувані в творах слова відповідали дійсним, реальним учинкам героїв, і ця фраза, на його думку, цілком природно звучала в устах Атроя, який, зокрема, одного разу, ніби для примирення, запросив свого брата Тієста разом із дружиною Аеропою й дітьми до себе в гості, де, за його наказом, дітей перебили й порізані на шматки тіла подали гостям до столу; Аеропу ж було скинуто в море.

За свідченням Светонія, подібний вислів полюблив і римський імператор Калігула (37–41): *Tragicum illud subinde iactabat: oderint, dum metuant* “Він постійно повторював відомі слова з трагедії: хай ненавидять, аби боялися” (“Калігула”). Він намагався зробити свою владу необмеженою й вимагав вияву для себе божественних почестей; однак хвороблива підозрілість і жорстокість імператора зумовили невдоволення сенату й командного складу преторіанців, через що його й було вбито в палаці преторіанським військовим трибуном Кассієм Хересю.

У парафразованій формі – *Oderint, dum probent* “Хай ненавидять, аби підтримували” – сентенцію приписував Светоній римському імператорові Тиберію (14–37), пасинкові Октавіана Августа (Тиберій був сином від першого шлюбу третьої дружини Октавіана Лівії Друзилли, з якою одружився 38 р. до н.е. і прожив до кінця життя) й попередникові Калігули, який також відзначався підозрілістю, недовірою до оточуючих, лицемірством, жорстокістю, проводячи автократичну політику (репресії сенаторів, зменшення витрат на суспільне будівництво й видовища, роздачі грошей та хліба плебсу). За Тиберія в образі величі стали зминувачувати тих, чиї проступки або слова ображали пам’ять Октавіана Августа, а потім і під цей закон підвели й будь-які необережні зминувачення на адресу Тиберія. В останні роки його життя в імператора на повну силу проявилася ще одна вада – шалений потяг до юних

хлопчиків і дівчаток і бажання спостерігати відверту розпусту. Светоній, зокрема, повідомляє: “Але на Капрі [де з 27 н.е. Тиберій вів утаємничений спосіб життя й керував сенатом шляхом листування – С.Л.], усаїтнвившись, він дійшов до того, що завів особливі постільні кімнати, гнізда втаємниченої розпусти. Зібрані натовпами звідусіль дівчатка і хлопчачи – серед них були ті винахідники страхітливого любовстрастя, яке він назвав спінтріями – наввипередки злягалися перед ним по троє, збуджуючи цим видовищем його пригаслу хіть. Спальні, розташовані скрізь, він прикрасив картинами і статуями найнепрстойнішого змісту і розклав у них книги Елефантиди, щоб усілякий мав під рукою у своїй роботі запропоновані зразки. Навіть у лісах і гаях він повсюдно облаштував Венерині куточки, де у гротах і між скель молодь обох статей перед усіма зображала фавнів та німф. За це його вже скрізь і відкрито стали називати козлом, переінакшуючи назву острова [лат. *caper, capri (m)* – козел]. Та він палав ще огиднішим і мерзеннішим пороком: про це грішно навіть говорити і слухати, але цьому ще складніше повірити. Він завів хлопчиків найніжнішого віку, яких називав своїми рибками і з якими він потішався у ліжку. До подібної хіти він був схильний і від природи, і від старості” (Тиберій, 43–44).

Omnia vincit amor || et nos cedamus amori (Vergilius)

Усе перемагає кохання, скорімося ж і ми кохання (Вергілій)

Вислів з десятої еклоги поеми “Буколіки” (42–39 до н.е.) Вергілія, у якій персонажі віддаються коханням й оспівують його. Письменник вихваляє свого літературного друга, основоположника римської елегії Корнелія Галла (69–26 до н.е.), любовні муки якого зображені на зразок страждань сицилійського чабана Дафніса – він шукає заспокоєння в буколічному житті, але не знаходить його. Поет ніби шукає собі притулку, втомлений бурхливими і не завжди йому зрозумілими подіями громадянської війни після вбивства Юлія Цезаря 15 березня 44 до н.е.

Однак вершиною римської літературної еротики стала поетична збірка Овідія “Amores” (“Любовні елегії”), зміст якої становлять розповіді поста про насолоди зі своїми коханими, відверті, подекуди навіть цинічні, про їхні зради, вибухи ревності, поради чоловікам бути вимогливими і суворими до своїх дружин, чи навпаки – доброзичливими тощо. Усі ці любовні історії викликають в Овідія роздуми, часом глибоко філософічні, відповідають тогочасній моралі римського світу. Кохання в концепції Овідія – це не пристрасть, а гра, найвищий сенс життя й авантюри пригода легковажного марнотратника життя, який усе бере на кишин. Українською мовою “Любовні елегії” Овідія перекладали Микола Зеров, Григорій Кочур, Андрій Содомора (повністю), Ольга Страшенко. Своєрідним продовженням любовної лірики поета стала поема “An amandi” (“Наука кохання”) у трьох книгах (2330 рядків), що з’явилася

наприкінці I ст. до н.е., була складена за зразком модних тоді “наук” (або “мистецтв”, що в сучасному розумінні означає “посібник”, “порадник”), написаних на різні теми за зразком численних “посібників” еліністичного періоду, як-от, з гри в кості або в м’яча, плавання, приймання гостей, влаштування бенкетів тощо. Відверто пародіюючи риторичні посібники, які починаються викладом питання про “пошук” об’єкта, Овідій подібно називає першу частину – “Як знайти кохану”, де мовиться і про те, як її і завоювати. Друга частина розповідає, як зберегти кохання, а третя, для зрівноваження сторін, дає настанови жінкам проти чоловіків, для жінок поет раніше написав трактат “Косметичні засоби для жіночого обличчя”, з якого збереглося 100 віршів. За доби Середньовіччя, коли складався лицарський етикет, “Наука кохання” Овідія стала своєрідним наставником, невичерпним порадником для трубадурів – провансальських мандрівних поетів-співців XII–XIII ст. Українською мовою цю поему повністю переклав Андрій Содомора.

Quid bonum, felix, faustum fortunatumque sit! (QBFFFS!)

Хай це буде на добро, на щастя, на благо, на удачу!

У XVI–XIX ст. існувала традиція в деяких країнах цим виразом прикрашати випускні дипломи студентів, докторські посвідчення. Зараз просто вживається як гарне побажання. В іронічному плані афоризм наведено в однойменному оповіданні з гумористичної повісті “Автобіографія” (1924) сербського письменника Браніслава Нушича (1864–1938).

Quidquid agis, || prudenter agas || et respice finem

Усе, що робиш, роби мудро й передбачай кінець

Цей афоризм уперше зустрічається в “Римських діяннях” (Gesta Romanorum) – середньовічному літературному збірнику, що вміщує близько 180 повістей псевдоісторичного характеру, частково з римського життя. Складений в Англії у XIII ст. невідомою особою, яка використала твори латинських авторів, легендарні повісті західного та східного походження. Збірник мав служити ілюстративним матеріалом для проповідників, однак, крім оповідань, просякнутих середньовічною мораллю, у ньому наявні й твори світського й наукового характеру з любовною тематикою, які використовували Джованні Боккаччо та Вільям Шекспір. Наприкінці XVII ст. більшу частину збірника було перекладено проукраїнською мовою.

Повчальний афоризм фіксується і в пізніших середньовічних авторів.

Qui habet aures ad audiendum – audiat!

Хто має вуха для слухання – нехай слухає!

Вислів із Євангелія від Марка (4,23), що наводиться в переказі про шпигування Ісусом Христом народу притчами (про сіяча, зріст насіння,

гірчичне зерно). У Євангелії від Матфія (11,15) він наявний у момент свідчення Ісуса Христа про Івана Хрестителя.

Уживається в урочистій обстановці, для посилення уваги слухачів.

Saepe stylum verte (vertas)! (Horatius)

Частіше повертай стил! (Горацій)

Заклик Горація (збірка “Сатири”, або, як її ще називають, “Бесіди”) до письменників, які мають, пишучи твір, досконало його опрацювати. Стилем (стилом) називалася паличка, якою писали на покритих віском дощечках. Для письма власне паличка була загострена з одного боку, і цим кінцем писали, царапаючи віск. З другого боку паличка мала форму лопатки, яким витирали написане для виправлень. Вислів “частіше повертай стиль” закликав митців наполегливіше працювати, старанніше обробляти твори, щоб не відчувалося й найменшої неточності у змісті й формі.

Sint ut sunt, aut non sint!

Хай лишається так, як є, або ніяк!

Ці слова приписують генералові ордену єзуїтів Лоренцо Річчі (1703–1775), який відмовився внести демократичні зміни до статуту ордену, що зумовило вигнання єзуїтів із Франції в другій половині XVIII ст., або римському папі Клименту XIII, який ними відповів французькому посланцеві у 1761 р., коли той висловив пропозицію поліпшити організацію ордену, демократизувавши її. Зараз афоризм уживається для підкреслення категоричної відмови – хай краще щось залишиться в незмінному вигляді або його не буде зовсім.

Sit tibi terra levis || mollique tegáris haréna (Martialis)

Хай легкою буде тобі земля і хай вкриває тебе м'який пісок (Марціал)

Перша частина вислову (*sit tibi terra levis*) – це традиційна формула латинських епітафій – коротких надмогильних написів у віршах чи прозі (рідше), особливо поширених в античну добу переважно у вигляді епіграми, пов'язаних із культом померлих (пор. формулу прощання з померлим давньогрецькою мовою: *Κούφα σοι χθὼν ἐπάνωθε πέσοι* “Нехай буде тобі земля пухом”). Проте в Марціала (бл. 40–104) епітафія набула іронічного колориту з дошкульним і дотепним “побажанням”, адресованим до якоїсь немилої йому жінки (у багатьох епіграмах Марціала уїдливі й саркастично зображено розпусних жінок): *Sit tibi terra levis mollique tegáris haréna, né tua non possint éruer (e) óssa canés!* “Хай легкою буде тобі земля і хай вкриває тебе м'який пісок, щоб твоїх кісток не змогли вирити собаки!”

Зразком аутентичної епітафії можуть бути такі рядки з “Любовних елегій” Овідія, написаних на смерть римського поета Тібулла (50–19 до н.е.), який оспівував кохання, природу і просте сільське життя, бун

далекий від політичної гри, відчував відразу до війни, до жадібності, закликав бути неவிбагливим і задовольнятися тим, що є:

*Óssa quiéta, precór, tutá requiészit (e) in úrna,
Ét sit humus cinerí nón onerósa tuó.*

“Хай мирно спочивають твої кості в зберігаючій їх урні і хай буде легкою земля твоєму праху”. Українською мовою елегію Тібулла “Війна та мир” переклав Микола Зеров, є також переклади Андрія Содомори.

Vivat nostra civitas, vivat, crescat, floreat!

Хай живе наша держава, хай процвітає і зростає!

Сентенція пізньосередньовічного походження з університетського середовища й академічних зібрань, що закінчувалися поздоровленням ректора: *Vivat, crescat, floreat* “Хай живе, зростає й процвітає”. Ці слова стали загальноновживаною формулою урочистого привітання. Перші університети з’явилися у Візантії (у IX ст.), а у XII–XIII ст. – в Італії, Іспанії, Франції, Англії, згодом у Чехії та в Польщі. В Україні перший вищий навчальний заклад – Києво-Могилянська колегія (1632, заснована Петром Могилою, з 1701 – академія, проіснувала до 1817), Львівський університет (1661), Харківський університет (1805), у Росії перший університет – Московський – було засновано 1755 р. з ініціативи геніального російського вченого і письменника Михайла Ломоносова (1711–1765).

Традиційна образна середньовічна назва навчальних закладів (переважно вищих) стосовно до їхніх вихованців – *alma mater* “материнська годувальниця”. Цим ім’ям з великою теплою називають університети й сьогодні. В автобіографічно-воєнному романі про перші, трагічні і найтяжчі місяці Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. “Людина і зброя” (1959) видатного українського письменника Олеся Гончара (1918–1995) мова йде про студентів-істориків Харківського університету (сам письменник з 1938 навчався на філологічному факультеті Харківського університету, з початком Великої Вітчизняної війни добровольцем пішов на фронт, лише після демобілізації закінчив Дніпропетровський університет 1946 р.), які, перейняті патріотичним поривом, переривають навчання і йдуть на фронт для боротьби з німецькими фашистами, сміливо й самовіддано стають на захист рідної Вітчизни: “А Ольвію ми ще розкопаємо, – нагадав професор, коли Богдан, потиснувши йому руку, вже виходив. – Щастя ж вам, і не забувайте свою *альма-матер*! Гадаю, нічого поганого вона вас не навчила...” Богдан Колосовський – центральний герой роману – вдумливий і серйозний, має шедру, відкриту для добродійства, красиву душу, складає іспит з історії хрестових походів 1096–1270 рр., думками вже захищаючи рідну землю від хрестового походу “чуми XX ст.” – німецького нацизму й італійського фашизму. Богдан Колосовський разом зі своїми друзями-однокурсниками (багато з них гинуть) долає найважчі перешкоди, вибираючись із фашистського оточення.

Уроки XXIII–XXVI. *Consecutio temporum*. Синтаксис складного речення

Do, ut des, facio, ut facias

Я даю, щоб ти дав, я роблю, щоб ти зробив

Юридична формула римського права, що встановлювала правові відносини між громадянами при передачі власності з одночасним надбанням відповідної частини. Вона відображає її епоху товарообміну в давні часи, коли не існували чи ще недостатньо були в обігу гроші. Загалом римські юристи докладно розробили вчення про договори, угоди, способи їх забезпечення: “Я даю, щоб ти дав; я роблю, щоб ти зробив; я роблю, щоб ти дав; я роблю, щоб ти зробив”. Про це детально розписано в праці “Про право війни і миру” (“*De belli et pacis iure*”, Париж, 1625) голландського юриста, філософа, історика й державного діяча Гуго Гроція (1583–1645), одного з засновників теорії природного права й науки міжнародного права.

У новітній час ці слова вживаються для позначення політики взаємних послуг, у тому числі в дипломатії, при створенні коаліційних урядів і т.д. *Do ut des* як принцип державної політики проводив рейхсканцлер об’єднаної Німецької імперії в 1871–1890 Отто Бісмарк (1815–1898), який на пропозицію Августа Бебеля щодо переговорів між ним й одним із засновників першої робітничої партії Німеччини – Загальнонімецького робітничого союзу (ЗНРС, 1863–1875) Фердинандом Лассалем (1825–1864), відповів: “Відносини не можуть мати характеру політичних переговорів. Що міг би Лассаль запропонувати чи дати мені? У нього нічого немає. В усіх політичних переговорах в основі знаходиться принцип “*do ut des*” навіть тоді, коли заради скромності про це не говорять”.

Fiat lux – et stabat lux

Хай буде світло – і стало світло

Вислів з першої книги Біблії (“Буття”, 1, 3), де розповідається про створення світу: “І сказав Бог: “Хай станеться світло!” І сталося світло”. Однак згодом його стали цитувати в переносному сенсі: “світло істини”, “світло справедливості”, “світло свободи” і т.д., він став гаслом великих наукових відкриттів. Винахідника книгодрукування Йоганна Гутенберга (бл. 1394/99–1468) зображували звичайно з напіврозгорнутим сувом, на якому накреслено: *Fiat lux*. Більшість джерел XV ст. датую початком книгодрукування 1440 р., коли Гутенберг розробив технологію друкарського процесу: винайшов спосіб виготовлення друкарських форм із застосуванням рухомих літер, створив ручний словолитний пристрій, сконструював друкарський прес, запропонував рецепти гарту й друкарської фарби. У 1452–1455 він надрукував одну з кращих книг того часу – т. зв. 42-рядкову Біблію (два об’єми фоліанти, 1282 сторінки).

Як парафраза – *fiat pox* “хай буде тьма!” – вислів дав назву поезії “*Fiat pox!*” (1896) Лесі Українки з її другої збірки “Думи і мрії” (Львів, 1899). Її символічні образи дуже конкретні: образи тюрми, залізних кайданів, дикого хаосу й мороку у володіннях “царя тьми”, що створює універсальний образ царської тюрми народів. Понурих її деталям протиставлено символи оптимістичної тональності – світла, блискавиць, іскри Прометея (розвивається шевченківське розуміння Прометея як символу народу), слова-зброї, цілком реальні постаті “робітників діла і слова”:

Гей, царю тьми!
Наш лютий вороже! Недарма ти боїшся
Кайданів тих залізної музики!
Боїшся ти, що грізні, смутні гуки
Пройняти можуть і камінне серце.
А чим же ти заглушиш дикий голос
Хаосу темного, крик голоду й біди
І розпачливого гукання “світла, світла”?
На нього завжди, як луна у горах,
Одважні, вільні голоси озвуться.
“Хай буде тьма!” – сказав ти, – сього мало,
Щоб заглушить хаос і Прометея вбить.
Коли твоя така безмірна сила,
Останній вирок дай: “Хай буде смерть!”
(Леся Українка, “*Fiat pox!*”, 1896)

У збірці “Думи і мрії” Лесі Українки наявні і такі широковідомі твори як поеми “Давня казка”, “Роберт Брюс, король шотландський”, вірші “Стояла я і слухала весну...”, “І все-таки до тебе думка лине...”, “Слово, чому ти не твердая криця...”, драматична сцєпа “Іфігенія в Тавриді” (див. *Deus ex machina*, урок IV).

Hectora quis nosset, Il si felix Troia fuisset? (Ovidius)

Хто б знав про Гектора, якби Троя була щасливою? (Овідій)

Гектор – старший син троянського царя Приама та його дружини Гєкєби, найвидатніший троянський герой, чоловік Андромахи, батько Аспіанакта. Він очолював троянське військо, сміливо б’ючись з ахейцями – вступив у двобій з Аяксом, убив Патрокла. Гектор загинув від Ахілла, який спершу вчинив паругу з його тіла, але згодом віддав для поховання Приамові. Набула широкої популярності картина “Прощання Гектора з Андромахою” (1773) вихідця з України Антона Павловича Лосєнка (1737–1773), видатного російського живописця класицистичного напрямку.

Цим висловом у “Скорботних елегіях” Овідій хотів підкреслити, що людина часто знання людини, її талановитість, сміливість залишаються

невідомими, якщо немає щасливого випадку, щоб їх виявити (такою “щасливою” нагодою для Гектора стала Троянська війна, хоча сам він і загинув).

Non e quovis ligno fit Mercurius

Не з кожного поліна можна витесати Меркурія

Меркурій (Mercurius) – римський бог торгівлі, купців і прибутку, вважався вісником богів, тому зображувався з жезлом у руці, в крилатому шоломі, ототожнювався з давньогрецьким Гермесом (*Ἑρμῆς*), культ якого рано поширився по всій Греції. Гермесові (а потім Меркурію) присвячували певні стовпи – *герми* – які спочатку використовували для позначення меж, пізніше – для прикрашання доріг та садів. Найдавніші герми були стовпами з чоловічими постатями вгорі; згодом на верхній частині ставили бородатого Гермеса (пізніше – безбородого). Якщо на гермі була голова не Гермеса, а іншого бога чи героя, то назва стовпа ставала складним словом, перша частина якого була “герма”: Гермарес (герма Ареса), Гермераклес (герма Геракла) і т.д. Зображення Гермеса трапляються і на емблемах сучасних торгівельних фірм, банків і т.п. як символ успіху і процвітання.

Вислів наголошує на необхідності особливої передбачливості при підготовці до якої-небудь важливої справи.

Non vivimus, ut edāmus, sed edimus, ut vivamus

Ми живемо не для того, щоб їсти, але їмо для того, щоб жити

Насамперед, сентенція має каламбурний характер, а сенс її виведено з епікурейської та стоїчної філософських шкіл. Пор. у Григорія Сковороди: “Дехто живе для того, щоб їсти і пити, а я п’ю та їм, щоб жити”.

Ōd (i) et amō. || Quar (e) id faciām || fortāsse requires?

Nēscio, sēd fieri || sēnti (o) et ēxcruciōr (Catullus)

І ненавиджу, і люблю. Можливо, ти спитаєш – чому?

Сам не знаю, але відчуваю, що так є, і тяжко страждаю (Катулл)

Найбільш зворушливий за змістом і найдовершеніший за формою ліричний двовірш видатного римського поета Гая Валерія Катулла (бл. 87 – бл. 54 до н.е.), написаний (як і решта) під враженням його нещасливою кохання до заміжньої сестри народного трибуна Клодія, яку він у своїх віршах називав Лесбією (очевидно, під впливом творчості видатної давньогрецької поетки VII–VI ст. до н.е. Саффо з острова Лесбос, поезії якої Катулл інтерпретував латиною). У ньому гранично коротко виражено трагедію його кохання, двовірш резюмує тему глибини і розпаду почуттів. Цей дистих мав величезний резонанс у світовій поезії, його надзвичайно складно перекладати через неймовірно стислу виразність; чи не найпоетичніший переклад належить російському поетові й філологу Федорові Євгеновичу Коршу (1843–1915):

Любовь и ненависть кипят в душе моей.
Быть может, – “почему?”, – ты спросишь. Я не знаю,
Но силу этих двух страстей
В себе я чувствую и сердцем всем страдаю.

Українською мовою, використовуючи риму, цей двовірш Катулла переклала Ольга Страшенко:

Люблю й ненавиджу її, спитаєш ти: “Чому?”
Не знаю й сам. І муки знов прийму.

Poëtae nascuntur, oratores fiunt

Поетами народжуються, ораторами стають

Вислів – риторична варіація думки Цицерона, висловленої ним 61 до н.е. на захист грецького поета Архія (“Промова на захист поета Архія”; цей твір віднайшов Петрарка (1304–1374), визначний італійський ренесансний поет-гуманіст, засновник класичної філології як науки), який присвоїв собі римське громадянство. Возвеличивши Архія як поета, Цицерон визнав гармонійне поєднання в нього природного обдарування й терплячої праці. Подібна думка наявна й у “Навчанні оратора” Квінтіліана (і цю працю віднайшов Петрарка), який у приклад ставив давньогрецького оратора Демосфена (384–322 до н.е.). Плутарх у його біографії (“Паралельні життєписи”) писав, що в юності Демосфен мав фізичні недоліки, неприйнятні для оратора: в нього була погана дикція, слабкий голос і “коротке дихання”, під час декламацій він смикав плечем – це відволікало увагу слухачів. Завдяки постійній і наполегливій праці Демосфен позбавився всіх цих недоліків. Тренуючись у декламації, він говорив, набравши в рота дрібних камінців, щоб виробити чітку дикцію; бігаючи, він голосно читав уривки з поетів, не зупиняючись і на стрімких підйомах, щоб навчитися вимовляти довгі фрази, не переводячи подиху; тренуючись у красномовстві, він прикріплював до даху меч, спрямований лезом на його плече: страх настигнутися примушував його зусиллям волі утримуватися від смикання плечем.

У новітню епоху з’явилася парафраза: “Талановитими народжуються, освіченими стають”. Сучасним яскравим утіленням правдивості давньої сентенції виступає видатний український оперний співак (“вердівський баритон”), народний артист України Роман Майборода (син славетного композитора Георгія Майбороди (1913–1993), автора опер “Милана”, “Арсенал”, “Тарас Шевченко”, Ярослав Мудрий”; брат Георгія – видатний український композитор Платон Майборода, автор музики до багатьох пісень на вірші Андрія Малишка, Дмитра Луценка, Дмитра Павличка та ін.) який досяг вершин виконавської оперної майстерності наполегливою працею, ставлячи на груди 40-кілограмовий магнітофон перших випусків, яким розвинув потужність своїх легенів.

Prima lex historiae, ne quid falsi dicat (Cicero)

Перший закон історії – не говорити неправди (Цицерон)

Гасло, сформульоване Цицероном, визначало принцип при написанні історичних творів, хоча всі історичні твори античних письменників до деякої міри тенденційні. Історіографія зародилася в Стародавній Греції, однак вона не була чисто науковою дисципліною, поєднуючи елементи історичного дослідження та художньої літератури. “Батьком історії” називають Геродота (бл. 484 – 425 до н.е.), “Історія в дев’яти книгах” (українською мовою її повністю переклав Андрій Олександрович Білецький) якого позначена критичним ставленням до фактів і подій. Причинно-наслідковий зв’язок подій наявний у незавершеній “Історії” Фукідіда (бл. 470/460–396 до н.е.). Тенденційністю відзначаються твори Ксенофонта (бл. 430–356/355 до н.е.): він симпатизує аристократичній Спарті й монархічній Персії. Найвидатнішим грецьким істориком епохи еллінізму був Полібій (бл. 201–120 до н.е.), який стверджував еволюційну теорію держави та повчальність історії для майбутніх поколінь. Уточнюють деякі моменти з грецької (а також римської) історії “Паралельні життєписи” Плутарха (бл. 46–126), які подають біографії багатьох видатних діячів Греції та Риму.

Докладно відображає історичні й легендарні факти Стародавнього Риму римська історіографія – від Катона Старшого до Тацита. Марк Порцій Катон (Старший) (234–149 до н.е.) вперше виклав римську історію латинською мовою у творі “Походження”. Гай Юлій Цезар (13.VII.100 – 15.III.44 до н.е.) у “Записках про Галльську війну” та “Записках про громадянську війну” уславлює власні подвиги й завоювання в Галлії (докладно розповідаючи про географію й етнографію підкорюваних місцевостей) та перемогу над Помпеем (мова Цезаря досконала за граматичною будовою й дуже вишукана за лексикою). Завершенню республіканського періоду римської історії присвятив свої твори (“Заколот Катиліни”, “Югуртинська війна”, “Історія”) Гай Саллюстій Крісп (86–35 до н.е.). У монументальній праці “Історія від заснування міста” (Рима) у 142 книгах (збереглося 35) Тит Лівій (59 до н.е. – 17 н.е.) в історико-літературному жанрі з особливою патетикою розказано про події від міфологічної давнини до 9 до н.е. (без їхнього аналізу). Найкращим представником римської історіографії вважається Корнелій Тацит (55 – бл. 120), який проголосив принцип історичного дослідження *sine ira et studio* (див. урок IV). В авантюрно-пригодницькому плані розповідається про побут і звичаї Стародавнього Риму у “Життєписах дванадцяти Цезарів” Гая Светонія Транквілла (бл. 70 – бл. 140). Скорочену історію Риму в 10 книгах від заснування до початку правління 364 р. Валентиніана I подано Євтропієм (? – бл. 370), твір якого тривалий час використовувався як шкільний підручник. Твори грецьких та римських історіографів

(названо лише найвизначніших) – основне джерело вивчення античного рабовласницького суспільства.

Si natio ista ex sua origine non fuisset Romana, quomodo sibi Romanorum nomen et linguam mentita fuisset? (Dimitrius Cantemirius)

Якщо ця нація зі свого походження не була римською, то яким чином вона собі присвоїла ім'я й мову римлян? (Дімітріє Кантемир)

Слова Дімітріє Кантемира (1673–1723) – молдавського вченого, письменника й політичного діяча (1710–1711 – господар Молдови), автора праць з історії та географії Молдови (латиномовний твір “*Descriptio Moldaviae*” (“Опис Молдови”), “Історія піднесення й занепаду Османської імперії” та ін.), де він одним із перших обґрунтував романське походження румунського народу та його мови. Майже всі праці Кантемира написано в Росії й на них справили значний вплив реформи Петра I; його твори просякнуті патріотизмом, вірою в утворення слов'яно-балканської конфедерації й можливість економічного розвитку Молдови.

Si tacuisses, philosophus mansisses (Boethius)

Якби ти змовчав, то тебе б вважали філософом (Боецій)

Слова пізньоримського філософа Боеція (480–524 н.е.) з твору “*De consolatione philosophiae*” (в українському перекладі 2002 р. Андрія Содомори – “Розрада від Філософії”) (II, 7), де наведено відому за античних часів оповідку про людину, яка дуже пишалася своїм знанням філософа. Одного разу, мовчки і з гідністю вислухавши довгу промову розгніваного співбесідника, що викривала його як брехуна, він насмішкувато запитав: “Тепер ти зрозумів, що я й справді філософ?” – і почув у відповідь: “Я зрозумів би це, якби ти змовчав”. А.О.Содомора відзначає: “Розрада від Філософії”, продовжуючи античну традицію, багата на стислі, афористичного характеру сентенції... Боецієва афористика групується навколо вічних, отже, й сьогодні близьких для нас тем: мудрість і глупота, порядність і підлість, свобода й необхідність тощо: “За поганих звичаїв мудрість у небезпеці”, “Не державні посади чеснотам, а чесноти – державним посадам і ваги додають, і слави”, “Магістратська висота не проганяє, а лиш висвітлює людську нікчемність”, “Людина лише тоді вирізняється з-поміж інших істот, коли пізнає себе”, “Хто полишив спільну для всіх мету, той і саме життя полишає”, “Здоров'я душі – добродіє, хвиби – її хвороба”, “Жодна необхідність не змушує йти того, хто йде з власної волі”, “Що може бути немічнішим, аніж незрячість невігласа?”, “Той, кого щастя зробило твоїм другом, нещастя зробить недругом”, “Нагорода для добрих – сама їхня добродіє, а покара безчесним – їхня безчесність”, “Лихий намір без учинку – мов невизрілий плід”, “Найнещасливіше, що є у нещасті – це те, що ти був щасливий”,

“Не плекай сподівань, страхів не відай – тим і виб’єш із рук тирана зброю”, “Хто чує звернену до себе далеку від правди хвальбу, той одразу ж мав би паленіги від сорому”, і чимало інших”⁸.

Апіцій Манлій Торкват Северин Боецій (Boethius) належав до патриціанського римського роду, хоча його батько – претор – рано помер. Він отримав блискучу освіту, відвідував найкращі школи Риму, є припущення, що Боецій навчався в Афінах, де останню філософську школу було закрито 529 р. за візантійського імператора Юстиніана (527–565). 510 року він став консулом при королі остготів у 493–526 Теодоріху в Равенні. Боецій досяг чимало, два його сини з часом теж стали консулами. Однак з часом Боеція було звинувачено в антидержавних зв’язках із Візантією, його схопили, кинули до в’язниці і стратили (разом з його тестем Сімахом) 524 р. у місті Павії. “Боеція нащадки називали “останнім римлянином”, підкреслюючи його тісний зв’язок з епохою, минуною напередодні його народження. Він ніби завершував відрізок історії, що належала ще нещодавно великій і могутній римській цивілізації, був її останнім уособленням і носієм. Боецій, ніби самотній оркестрант у “Прощальній симфонії” Гайдна, відігравши заключний акорд, повинен був загасити свою свічку й залишити сцену, колись освітлену, наповнену прекрасною музикою, щоб полишити її темною й німою, уносячи з собою згасаючі відголоски гаснучої культури. Але Боеція називали і “батьком середньовіччя”, тим самим долучаючи його до творців світу, що народжувався, а отже, і сам цей світ також був “його часом”. Боецій не лише “останній”, але і “перший”, що простяг руку європейському майбутньому. І це був не лише жест привітання, бо на долоні Боеція лежали скарби – дбайливо відібрані й відшліфовані знання, які він хотів передати, щоб ті, хто прийде за ними, змогли не лише поглянути на світ здивованими очима дитини, але й проникнути в глибини світу, використовуючи те, що вже було зрозумілим і осмисленим до них”⁹. Передусім у Боеція досить чітко намітився підрозділ семи вільних мистецтв на дві категорії, він розвинув концепцію “семи вільних мистецтв”, перший нарис якої було дано Марціаном Капеллою, що жив у першій половині V ст. До першої категорії ввійшли граматика, риторика й діалектика, які стали називатися “трьохпуттям” (*trivium*). У ньому було сконцентроване власне гуманітарне знання. “Трьохпуття” до певної міри протиставлялися наступні чотири мистецтва, що склали “чотириохпуття” (*quadrivium*): арифметика, геометрія, астрономія, музика, що подавали знання, які переважно стосувалися природи. Основу пізнання, за Боецієм,

⁸ Боецій Северин. Розрада від Філософії / Пер. з лат. і передмова “Випробування Філософією” (Погляд перекладача) Андрія Содомори; передм. В.Кондзьолки. - К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. - С. 16–17.

⁹ Уколова В.І. “Последний римлянин” Боеций. – М.: Наука, 1987. – С. 7.

становила Граматика, яка включала вивчення алфавіту (вимова й написання), частин мови, а також навчала тлумаченню змісту і форм літературних творів. Дуже велику роль відіграла також перекладацька діяльність Боеція з давньогрецької мови, яку стали забувати на Заході (див.: *Graecum est, non legitur*, урок VI), на латинську, що ставала єдиною мовою освіченості й культури. Так, він переклав деякі математичні твори, зокрема, перші чотири книги евклідових “Начал” (прикметно для зниження теоретичного рівня майбутньої науки середньовіччя, що перекладач опустив при цьому доведення). Трактат Боеція “Про музику” подавав музично-теоретичні погляди стародавніх греків. Але найбільшого значення для майбутньої філософії Середньовіччя мала його перекладацька і коментаторська діяльність у галузі логіки та гносеології (які в своїй сукупності і складали мистецтво діалектики). Боецій переклав і прокоментував усі основні логічні твори Аристотеля (деякі з його коментарів розросталися до цілих трактатів). Ці його твори стали основним джерелом “діалектичного мистецтва” для наступних століть західноєвропейського середньовіччя аж до XII–XIII ст. “Великий Данте постійно звертався до Боеція. Його “Нове Життя” побудовано за принципом “Розради”, а в “Бенкеті” – сімнадцять ремінісценцій із неї, ідеї “Розради” розвиваються і в “Божественній комедії”, де Франческа да Ріміні, оповідаючи про своє трагічне кохання, цитує Боеція, а сам поет спирається на його концепцію долі і світобудови, де поява Беатріче, опоетизованої мудрості, нагадує появу Філософії у творі Боеція”¹⁰. У “Божественній комедії” Боеція згадано в десятій пісні “Раю” разом із відомим англійським церковним письменником Бедою Високоповажним (*Beda Venerabilis*, 672/673 – бл. 735), автором “Церковної історії англійського народу” (*Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*) та простих копій граматики Доната з невеличкими авторськими вкрапленнями в першу з них (“*Ars Minor*”), що стосуються дидактичних моментів, та Ісидором Севільським (560–636) – іспанським богословом та енциклопедистом, автором славнозвісних “Етимологій”, які широко використовували як енциклопедію в період раннього середньовіччя:

*А зараз думкою поглянь в просторі,
Від сяйва в сяєво, хвалам услід,
І в восьмому уздриш великі зорі.
Радіючи на благ найменший слід,
Душа свята¹¹ облуду в світі злomu
Всім розкрива, хто терпить тьму обид.*

¹⁰ Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья. – М.: Наука, 1989. – С. 70.

¹¹ Душа свята – Боецій, за середніх віків його безпідставно вважали християнином, див. примітку Євгена Дроб'язка до вид.: Данте А. Божественна комедія. – К.: Дніпро, 1976. – С. 640.

Бо тіло, що її немає в ньому.
Лежить в Чельдавро, мученицька ж тінь
Блаженствує в спокої неземному.
Очима стрінься ще в вінку світінь
Із Ізидором, Бедою, Рішаром,
Який над людством став після видінь.
(“Рай”, X, 121–132; переклад Євгена Дроб’язка)

У Стародавньому Римі *artes liberales* називалися взагалі заняття наукою й мистецтвом, не пов’язані з професійною діяльністю, тобто розумова праця, якою могли займатися лише вільнонароджені громадяни. У “Божественній комедії” Данте (початок XIV ст.), яку справедливо літературознавці називають синтезом середньовічної культури і прологом культури Ренесансу, герой постійно отримує передбачення майбутнього, оцінює сучасні йому події (в “Комедії” подано детальний аналіз політичної ситуації 1300 р. – часу мандрівки), при цьому наявні й неодноразові спогади Данте-автора про минуле. У часи Данте *septem artes liberales* становили основу вищої освіти:

Під благородний замок ми прийшли,
Який сім раз оточували стіни,
И джерельні води навкруги текли.
Долаючи, мов суходіл, струмини,
Дістались двору ми крізь сім воріт
І вздріли свіжу зелень луговини,
В очах у мешканців горів привіт,
У постатях ласкава сяла милість,
А в тихій мові – лагідності світ.
(Пекло, IV, 106–114; переклад Євгена Дроб’язка)

Цікаві відповідники сентенції Боеція в українській та російській мовах: Хто мовчить, той двох (трьох) навчить; Добра голова не скаже пусті слова; рос. Обед узнают по кушанью, а ум по слушанью; Кто меньше толкует, тот меньше тоскует.

Ut desint virés, Il tamen ést laudánda voluntas (Ovidius)

Хоч і не вистачає сил, заслуговує на похвалу саме бажання (Овідій)

Вірш Овідія з “Послань з Понту”, який уславлює добрий намір незалежно від можливостей його виконання. Подібна думка міститься у відомого римського елегійного поета Секста Проперція (бл. 47–15 до н.е.) *In magnis ét volúisse sat ést* “У великих справах уже саме бажання і достатньою заслугою” (про свій намір перейти від любовної поезії до уславлення воєнних подвигів Октавіана Августа), а також у римському поета аристократичного походження Альбія Тібулла (50–19 до н.е.): *En*

nobis voluisse satis “Для мене достатньо того, що в мене було бажання” (автор висловлює сумнів у своїй здатності належним чином виконати певне завдання).

Videant (caveant) consules, ne quid res publica detrimenti capiat!

Нехай консули пильнують (дбають), щоб держава не зазнала будь-якої шкоди (збитку)

Як зазначають римські автори (Цицерон, Саллюстій, Тит Лівій), цією формулою супроводжувалися дії сенату в добу республіки при оперативному оголошенні надзвичайного стану, призначенні диктатора або наділенні консулів особливими правами.

Консульська магістратура в Стародавньому Римі була найвищою. Консулів було два, їх обирали на рік у центуріатних коміціях. Колегію з двох консулів було засновано, згідно з античною традицією, після вигнання останнього римського царя Тарквінія Гордого (510/509 до н.е.). Спочатку консулів обирали лише з патриціїв, однак внаслідок постійної боротьби плебеїв з патриціями з 367/366 до н.е. право на консулат отримали також і плебеї. Консулам належала найвища цивільна й військова влада, вони набирали військо по два легіони кожний і очолювали їх, скликали сенат і коміції, головували в них, назначали диктаторів (використовуючи наведену формулу); право проводити судові процеси з цивільних справ з 367/366 до н.е. перейшло до молодших колег консулів – преторів. При незгодах поміж консулами ухвалу по справі визначали жеребком. У надзвичайних обставинах сенат наділяв консулів необмеженими повноваженнями (знову використовуючи вищенаведену формулу). Помічниками консулів були квестори. Консули одягалися в урочисту пурпурову тогу, мали курульне крісло, інкрустоване слоновою кісткою, їх супроводжували 12 лікторів із фасціями. В епоху імперії консули втратили реальну владу, ця посада перетворилася в почесний титул, їхня кількість з волі імператорів збільшувалася.

У сучасному красному письменстві, публіцистиці, розмовній мові збереглися лише перші два слова сентенції, які вживаються для підкреслення небезпеки, іноді іронічно – для збудження уваги.

Упок XXVII. Participium futuri activi. Gerundivum. Coniugatio periphrastica activa. Coniugatio periphrastica passiva.

Ave, Caesar (imperator), morituri te salutant!

Радій, Цезарю (імператоре), ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!

Цими словами гладіатори, йдучи на бій, вітали імператора (починаючи з середини I ст. н.е., тобто з часу правління імператора Клавдія (41–54), про що оповідає Светоній у біографії Клавдія з “Життєписів дванадцяти цезарів”). Гладіаторами (*gladiatores*, від *gladius*, -ii (m) – меч) у

Стародавньому Римі були раби, військовополонені та інші особи, яких примушували битися на арені цирку між собою або з дикими звірами; вони навчалися в спеціальних школах (у Римі, Капуї, звідки почалося повстання Спартак). З початку V ст. гладіаторські бої не практикувалися.

Причину заборони гладіаторських боїв після утвердження християнства у Стародавньому Римі так пояснено в пригодницькому історичному романі “Візантійський лукавець” відомої сучасної української письменниці Ольги Страшенко, де головним героєм виступає візантійський імператор у 1182–1185 рр. Андронік Компін (бл. 1123–1185), майстерний демагог, що вдавав із себе “селянського царя”, водночас – безжалюбний тиран-розпусник (див. також *Panem et circenses*, уроки IX–X):

“Тим часом повози для від’їзду вже споряджено, й Андронік уявляв, як невдовзі перед ним розкриє обійми столиця. Адже своє царювання він добре забезпечив.

“А чи не накажеш, Андроніку, взяти з собою полонених? – підказав Пупака, – та й прогнати їх перед твоєю колісницею по вулиці Мессі?”

“Так колись тріумфував імператор Траян після перемоги над даками”, – докинув слівце полководець Враній.

“Знаю, – усміхнувся поблажливо Андронік, – і той тріумф тривав сто двадцять три дні...”

“Протягом цих днів на арені билися десять тисяч гладіаторів і було притягнуто десять тисяч звірів! Гладіатори гукали: “*Ave, Caesar (imperator), morituri te saluant!*”

“Ти, Вранію, як я бачу, начитався язичника Ювенала”, – всміхнувся Андронік.

“Як це, як це, – аж звів долоні Пупака, – десять тисяч звірів і стільки ж людей?”

“Еге ж, на кожного або лев, або тигр, або дикий кабан... Ну, хоч би який-такий вовк!”

“І хто ж переміг – люди чи звірі?” – затремтів із цікавості Пупака.

“Ніхто... на арені залишилась кривава гора м’яса й кісток”.

“Хвала християнській святій церкві, як тільки воссяв її праведний хрест, – Андронік осінив себе знаменням, – то імператор Феодосій заборонив гладіаторські побоїща (знову показно перехрестився Андронік), – адже раб – то творіння боже, і він має душу...” (Страшенко Ольга. Візантійський лукавець: Історичний роман. У 2-х т. – Т.2. – К.: Наук. світ, 2006. – С. 157–158).

У парафразованому вигляді – *Ave, mare, morituri te saluant* “Радій, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе” – вислів зустрічається в останньому оповіданні Михайла Коцюбинського (1864–1913) “На острові” (1912), яке написано в Італії, на острові Капрі смертельно хворим письменником.

Cetĕrum censeo, Carthaginem delendam esse (Cato)

А проте я вважаю, що Карфаген мусить бути зруйнованим (Катон)

Як повідомляють Плутарх у “Паралельних життєписях” (“Марк Катон”, XXVIII) і Пліній Старший (“Природнича історія”, XV, 18, 20), цими словами римський державний діяч і письменник Марк Порцій Катон Старший (234–149 до н.е.), учасник битви при Каннах 216 до н.е. (див. *Vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis*, урок 19), де карфагенський вождь Ганнібал завдав нищівної поразки римлянам, закінчував кожную свою промову в сенаті, прагнучи виховати в римлян непримиренну ненависть до Карфагену, що був у III – першій половині II ст. до н.е. основним їхнім конкурентом у Західному Середземномор’ї (відбулися три так звані Пунічні війни – 264–241 до н.е.; 218–201 до н.е., коли карфагенцями командував Ганнібал; 149–146 до н.е., після якої місто Карфаген було зруйновано й повністю спалено, а його жителів продали в рабство; карфагенські володіння стали римською провінцією Африкою). Оповідка переповідає, що одного разу Катон приніс до сенату стиглі плоди і запитав у присутніх, чи вони свіжі. Коли всі визнали, що це – саме так і є, він прорік: “То знайте, що їх зірвано три дні тому в Карфагені; ось у якій безпосередній близькості до нас перебуває ворог”. Ідеологічна програма Катона була спрямована також проти грецького впливу, уславлювала римську самобутність. Легенда, що походить з еллінофільських аристократичних кіл, зображувала Катона ідеальним римлянином, утіленням усіх римських “доблестей”, хоча на практиці він був типовим рабовласником-плантатором.

Тепер його афоризм уживається в значенні принципової непримиренності до ворогів, а також при зятятому відстоюванні свого погляду, непохитного рішення за будь-яку ціну здолати перешкоди, довести власну справу до переможного завершення.

De gustibus (et coloribus) non est disputandum

Про смаки (і кольори) не сперечаються

Середньовічна схоластична приказка, що швидко поширилася по всій Європі й була перекладена багатьма європейськими мовами. Подібну думку висловлювали численні античні автори – Плавт (“Оси”), Горацій, Персій, Пліній Молодший. Важливо, що латинському слову *gustus* (“смак” як відчуття і як ознака предмету, що викликав це відчуття) не було властиве те значення (“почуття прекрасного, здатність естетичної оцінки”), яке слово “смак” має, зокрема, у вислові “це справа смаку”. Проте, цитуючи наведену приказку, в слово *gustus* звичайно вкладають саме це останнє значення (саме в такому сенсі афоризм наведено в теоретичній розвідці І.Я. Франка “Із секретів поетичної творчості”).

Деякі аналогічні приказки сучасних мов: укр. На любов і смак товариш не всяк; рос. На вкус и цвет товарища нет; На вкус, на любовь да на цвет спора нет; біл. Каму падабаецца поп, каму – пападдзя, а каму – папова дачка; рум. Fiecare cu gustul lui “Кожен зі своїм смаком”; італ. Dei gusti non se ne disputa, Su' gusti non ci si sputa, Tutti i gusti son gusti “Про смаки не сперечаються”, також Tante bocche, tanti gusti “Скільки ротів, стільки смаків”; фр. Des goûts et des couleurs on ne discute pas “Про смаки і кольори не сперечаються”; англ. Tastes differ “Смаки відрізняються”, Everyone to his liking “У кожного – свій погляд”; нім. Gusten und Ohrfeigen sind verschieden “Смаки й орнаменти різні”.

Famae etiam iactura facienda est pro patriā

Заради вітчизни слід жертвувати навіть славою

Коротка парафраза слів Квінта Фабія Максима, подана грецькою мовою Плутархом. Плутарх у його життєписі повідомляє, що Фабій, досвідчений воєначальник, який належав до консервативних кіл, обраний диктатором 217 до н.е. після тяжкої поразки римлян від Ганнібала біля Тразименського озера, став діяти дуже обережно й повільно, вважаючи, що переваги Риму полягають у невичерпних запасах і у великій кількості людей. Він уникав вирішальних сутичок, але весь час несподіваними нападами невеликих загонів турбував карфагенян. Проте багатьом подібні дії видавалися принизливими й майже зрадницькими. Коли друзі Фабія говорили йому про це й радили зважитися на битву, щоб уникнути неслави, він відповідав подібним афоризмом. Після того, як Фабія усунули 216 до н.е. від керівництва, римська армія зазнала жорстокої поразки при Каннах. Подальший хід війни повністю оправдав стратегію Фабія і йому надали почесне прізвисько Cunctator (Повільний).

Nunc est bibendum, nunc pede libero ll pulsanda tellus (Horatius)

Тепер настав час пити, тепер слід притупити об землю легкою ногою (Горацій)

Початок однієї з ранніх од Горація, написаної з нагоди перемоги, здобутої 2 вересня 31 до н.е. Октавіаном Августом поблизу мису Акція над об'єднаним флотом колишнього тріумвіра Антонія та єгипетської царини Клеопатри, яка в розпал бою несподівано наказала своїм кораблям йти в Єгипет, що й зумовило загальний програш. Октавіан, повернувшись восени 29 до н.е. до Рима після підкорення Єгипту і самогубств Антонія та Клеопатри, відсвяткував триденний тріумф, що поклав край тривалому періоду громадянських воєн, які почалися після вбивства Юлія Цезаря сенаторами-змовниками на чолі з Брутом 15 березня 44 до н.е. (див. *Et tu autem, Brute, contra me?! Урок V*).

Формально Горацій міг скористатися піснею грецького ліричного поета кінця VII – початку VI ст. до н.е. Алкея на смерть тирана Мірсіла.

Quod erat demonstrandum (Euclides)

Що й треба було довести (Евклід)

Спеціальна фразеологічна формула, якою завершуються всі доведення. Належить грецькому філософу й математику Евкліду (бл. 450 – бл. 380 до н.е.) – авторові першого, що дійшов до нас, теоретичного трактату з математики “Початки”, в якому підсумовано попередній розвиток математики й закладено базу для її подальшого розвитку. Цей твір великою мірою спричинився до створення панівного в сучасній математиці аксіоматичного методу.

Крім математики, сентенція широкоживана й у формальній логіці, часто зустрічається в скороченій формі: *q.e.d.*

Урок XXVIII. Дієслова *volo, nolo, malo; fero*. Недостатні й безособові дієслова. *Supinum*

Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro

Той набирає воду решетом, хто хоче вчитися без книги

Середньовічна сентенція школярського походження, коли книжка була величезною рідкістю, часто на всю школу була лише одна, і вчитель по черзі пропонував учням читати уривки з неї (звідси й інший вислів – *Liber est mutus magister* “Книжка – німий учитель”). Подібна ситуація зумовила появу й значне поширення у 12–14 ст. віршованих граматик латинської мови (“*Doctrinale*” А.Вілладейського, бл. 1199; “*Graecismus*” Е.Бетунського та ін.; див. *Non tam praeclarum est scire Latine..*, урок III; *Repetitio est mater studiorum*, уроки IX–X), де базова граматика подавалася поганеньким гекзаметром; проте, поетичні правила запам’ятовувалися краще і швидше, як і цитати інших авторів.

Середньовічна рукописна книга була справжнім витвором мистецтва, над нею протягом тривалого часу працювало багато людей, через те й коштували книжки дуже дорого. Лише поодинокі, найбагатші люди могли їх придбати. Королі й знатні феодали дарували один одному книги в найурочистіших випадках: при укладанні договорів, народженні дитини, на весілля, хоча самі переважно були неписьменними й часто зберігали книги для прикрас, приковуючи їх ланцюгами до полиць.

Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim

Зустрічає Сциллу той, хто хоче уникнути Харібди

Вираз бере походження зі старогрецької легенди, що збереглася в “Одіссеї” Гомера, про двох страшних морських чудовиськ – Сциллу та Харібду. Перша потвора з шістьма парами ніг та шістьма собачими головами начебто жила в печері біля протоки між Італією та Сицилією, на протилежному березі якої було житло Харібди, що стала потворою через свою ненажерливість і захланність. Сцилла й Харібда падали на всіх, хто

пропливав Сицилійською (Мессенською) протокою. У новий час вираз набув юридичного сенсу, подаючи адвоката, який, доводячи невинність свого клієнта в одному злочині, викриває його в іншому.

Пор. український фразеологічний відповідник: З вогню та в полум'я.

Quod tibi fieri non vis, alteri ne (non) feceris

Чого не бажаєш собі, не роби іншому

Формулювання цієї загальноприйнятої норми поведінки сягає висловлювання видатного афінського оратора-публіциста, педагога Ісократ (бл. 436–338 до н.е), автора політичних та урочистих промов, прихильника Філіппа II Македонського. Згодом цю думку зафіксовано в іудейських та християнських пам'ятках (у Євангелії від Матвія (VII, 12) та від Луки (VI, 31)): “Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому закон і пророки”; “І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм ви”.

Quos Deus (Iuppiter) perdere vult, dementat prius

Кого бог (Юпітер) хоче згубити, того він спершу позбавляє розуму

Пізньолатинське формулювання думки, наявної в багатьох давньогрецьких та староримських письменників, чи не найяскравіше – в “Антігоні” Софокла, де показано суперечності між божественними законами і сваволею людини й поставлено над усе неписані божественні закони. Цю трагедію написано на міфологічний сюжет фіванського циклу. Полінік, брат Антігони, дочки царя Едіпа, зрадив рідні Фіви і загинув у боротьбі зі своїм рідним братом Етеоклом, захисником батьківщини. Цар Креонт заборонив ховати тіло Полініка й наказав віддати його на поталу птахам і псам. Антігона, всупереч наказові, виконала релігійний обряд поховання. За це Креонт наказав замурувати її в печері. Антігона, вірна своєму обов'язкові – виконанню священних законів, не змирилася з насильством Креонта й покінчила життя самогубством. Після цього наречений Антігони, Креонтів син Гемон пронизав себе кинжалом, у відчаї від загибелі сина позбавила себе життя і Креонтова дружина Евридіка. Усі ці нещастя привели Креонта до визнання своєї нікчемності і до покори перед богами. Як застереження у другому стасимі хор говорить (строфа 620):

Недаремно славне

Мовить прислів'я мудре:

Хто лихе вважає добрим,

Того вже ведуть боги

На манівці безтямні, –

Недовго йому ждуть тягарів недолі

(переклад Бориса Тена)

Подібна ідея фіксується у Публілія Сіра в “Сентенціях”: *Stultum facit fortuna, quem vult perdere* “Нерозумним робить фортуна того, кого хоче згубити”; а також у “Посланнях з Понту” Овідія: *Crède mihi, miserós prudentia prima relinquit* “Вір мені, нещасних найперш залишає розсудливість”.

Вищенаведений варіант уперше подано в коментарях до Еврипіда, опублікованих французьким філологом Франсуа Буассонадом 1845 р. у Парижі.

Урок XXIX. Числівники. Римський календар

Conscientia – mille testes (Quintilianus)

Совість – тисяча свідків (Квінтіліан)

Латинська приказка з трактату “Про навчання оратора” Квінтіліана (див. *Roetae nascuntur, oratores fiunt*, уроки 23–26), який особливо наголошував на вихованні високоморальних громадян, відданих батьківщині.

Деякі фразеологічні відповідники в новоевропейських мовах: рос. Совість – глаз народа; Крадений поросенок в ушах визжит; білор. Сумленне – найлепшы дарадчык; фр. *La conscience est bonne conseillère*; англ. *When conscience approves none can disapprove* “Що дозволяє совість, ніхто не може засудити”; нім. *Man entgeht wohl der Strafe, aber nicht dem Gewissen* “Можна врятуватися від покарання, але не від совісті”.

Gens una sumus

Ми всі – одна сім’я

Девіз Всесвітньої шахової федерації ФІДЕ (франц. мовою *Fédération Internationale des Échecs, FIDE*), що була створена 1924 року, має також свій прапор і гімн. До 1939 року займалася переважно організацією проведення Всесвітніх шахових Олімпіад або “Турнірів Націй” й чемпіонатів світу серед жінок (з 1927). З 1950 присвоює звання міжнародних гросмейстерів серед чоловіків, з 1976 – серед жінок. З 1947 проводить особисті чемпіонати світу серед чоловіків, у систему яких входять зональні й міжзональні турніри, матчі й турніри претендентів, матч на звання чемпіона світу. Як відзначав видатний голландський гросмейстер Макс Ейве (1901–1981), чемпіон світу з шахів (1935–1937; матчі з великим російським шахістом Олександром Альохіним), Президент ФІДЕ в 1970–1978 (вручив золотий вінок 1975 р. дванадцятому чемпіонові світу з шахів – сучасному славетному російському гросмейстеру й політичному діячеві Анатолію Карпову), “шахи зближують людей усіх континентів, служать справі миру і дружби, допомагають установлювати дружні контакти між країнами з відмінними економічними системами. Недарма міжнародна шахова федерація обрала своїм девізом *gens una sumus*” (Макс Ейве, “Етюд оптимізму”).

In idem flumen bis non descendimus

Ми не входимо двічі в одну й ту саму річку

Цей вислів, відомий як “Неможливо двічі ввійти в одну й ту саму річку”, належить одному з ранніх основоположників діалектики, давньогрецькому філософові-матеріалісту Геракліту з Ефесу (бл. 530 – 470 до н.е.), який говорив, що в нашому світі немає нічого вічного й незмінного, а, навпаки, “все тече”, змінюється: *Panta χωρετ καὶ οὐδεν μένει* “усе тече і ніщо не залишається незмінним”. Тому, якщо двічі ввійти в одну й ту саму річку, то незмінною буде лише її назва, а та вода, в яку ми увіходили, уже далеко потече. Думка Геракліта про те, що в природі все рухається, змінюється, усе перебуває в процесі появи і зникнення, була цілковито новою для своєї епохи. Вислови “все тече”, “все змінюється” у фрагментах із Геракліта, що збереглися, відсутні, а відомі у викладах Платона й Аристотеля.

Словами Геракліта про безперервне функціонування мови говорив видатний німецький мовознавець Гуго Шухардт (1842–1927), один із засновників лінгвістичної школи “слів і речей”. Професор Станіслав Семчинський (1931–1999), наш Учитель (Magister Maximus), у фундаментальному підручнику “Загальне мовознавство” зазначає: “Люди давно зрозуміли, що мова, якою вони користуються, постійно перебуває в русі, змінюється. На цьому ґрунтувалися колишні хибні уявлення про мову попередніх часів як досконалу і про мову сьогодишнього дня як зіпсовану. Але якби мова постійно і дуже швидко змінювалася, різні покоління людей, що співживуть разом, не могли б між собою порозумітися. Для того, щоб виконувати свою основну функцію – функцію спілкування, мова повинна прагнути до незмінності, до усунення всього, що заважає і перешкоджає взаєморозумінню. От чому мова одночасно поєднує в собі дві протилежні риси: незмінність і змінність, статичність і динамічність. Невідповідність між наявним на певний момент стапом мови, що прагне бути збереженим, і необхідністю пристосування мови до вираження нових думок та їхніх відтінків і до постійно змінюваних умов спілкування – найбільш загальною суперечністю, яка зумовлює весь розвиток мови”¹².

Primus inter pares

Перший серед рівних

Юридична формула, характеризує положення монарха у феодальній державі. Бере початок від часів ранньої Римської імперії, коли імператор Октавіан Август (30 до н.е. – 14 н.е), намагаючись надати своєму монархічному правлінню видимості республіканської демократії, називав себе *Princeps Senatus* (“Перший серед сенаторів”). Проте він істотно

¹² Семчинський С.В. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних факультетів університетів. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – К: АТ “ОКО”, 1996. – С. 320.

зменшив роль і політичну вагу сенату, створивши раду принцепса (*consilium principis*), яка за імператора Адріана (117–138) перетворилася на консилиум (*consilium*) – постійно діючу вищу урядову установу, що поряд із сенатом вирішувала важливі політичні питання, а її члени одержували платню. Починаючи з Августа, слово *princeps* набуває значення “самодержець”, “імператор”, що відповідає реальному стану речей. Слід додати, що за доби доміану (284–476) сенат навіть припинив існування, його функції перейшли до імператорської ради (*consistorium*), до складу якої ввійшли впливові родичі, друзі імператора, преторіанські префекти (командувачі преторіанської гвардії), начальники відомств.

Вислів уживається зараз тоді, коли потрібно когось виділити, не ображаючи решту.

Summa sedes non capit duos

Найвище становище не терпить (одночасно) двох осіб

Сентенція середньовічного походження, періоду претензій римських пап на вселенське панування, їхнього прагнення поставити свою владу вищу за світських володарів. У 12–13 ст. папство вміло використовувало опозицію феодалної знаті проти посилення королівської влади, добиваючись нерідко визнання королями папського верховенства за підтримку проти бунтівливих магнатів. Папська влада досягла найбільшої могутності за папи Інокентія III (1198–1216), при якому ідея папської теократії набула найбільш різкого формулювання: “Государям дано владу на землі, священникам – на небі”; “Королі поставлені над тілами, священники – над душами”; “Папська влада – сонце, імператорська – місяць. Як місяць запозичає свій блиск від сонця, так й імператори дістають свою владу від папи”. Кінець папській теократії настав у XIV–XV ст. з початком формування централізованих національних держав, хоча папство й залишилося організовуючою силою катлицької реакції, очолюючи інквізицію, жорстко придушуючи прогресивні антикатолицькі рухи.

Фразеологічні відповідники: укр. Два ведмеді в одному барлігу не живуть; фр. Deux chiens à un os ne s'accordent “Дві собаки з однією кісткою не миряться”; англ. When two ride on one horse one must sit behind “Коли двоє сидять на коні, один силить позаду”; нім. Zwei Bären vertragen sich nicht in einer Höhle “Два ведмеді не миряться в одному барлігу”.

Tres faciunt collegium (Digesta)

Троє створюють колегію (Дигести)

Положення римського права, сформульоване в “Дигестах” Юстиніана. Кодекс Юстиніана – *Corpus iuris civilis* (CIC) – систематизоване зведення римського права, що складено за візантійського імператора Юстиніана (527–565) у 528–534 рр. комісією на чолі з юристом Трибоніаном з метою зміцнення фактично необмеженої імператорської влади та детального

опрацювання права приватної власності. Звід цивільного права складається з чотирьох частин: 1) “*Codex Iustinianus*” (“Кодекс Юстиніана”) – зібрання законів від імператора Адріана (117–138) до самого Юстиніана; до його складу входили також перероблені з урахуванням вимог епохи імператорські конституції. “*Codex Iustinianus*” (C) складається з 12 книг, у яких викладено церковне право й обов’язки державних службовців (кн. 1-а), приватне право – майнові та інші відносини (кн. 2–8), кримінальне право (кн. 9), адміністративне й фінансове право (кн. 10–12); 2) “*Digesta*” (D) (“Дигести”) – витяги із творів римських юристів-класиків (переважно Папініана, Павла, Ульпіана, Гая й Модестина), які тлумачили римське право; текст “дигест” складався з семи великих частин, поділених на 50 книг; російською мовою “Дигести” перекладено й опубліковано 1984 р.; 3) “*Institutiones*” (I) (“Інституції”) – короткого юридичного посібника в 4-х книгах для суддів і для учнів-юристів; їхнім джерелом стали “*Institutiones*” римського юриста Гая; 4) “*Novellae*” (N) (“Новели”) – імператорські конституції й укази, прийняті після роботи комісії; відомо, що було 168 новел, але повністю до нашого часу вони не дійшли. “Звід цивільного права” став головним джерелом вивчення римського права й римської юридичної літератури, на його основі було проведено рецепцію римського права в країнах феодальної Європи.

Німецький юрист Савіньї (1779–1861) у своїй книзі “Система сучасного римського права” зазначив, що це одне з небагатьох його положень, яке набуло широкого застосування й поза юридичними колами.

Una hirundo non facit ver

Одна ластівка не робить весни

Вислів походить з байки Езопа (VI ст. до н.е.), в якій розповідається про юнака, що розтратив батьківську спадщину. У нього залишився лише один плащ, але й той він продав, побачивши ластівку – провісницю весни. Та вдарив мороз, ластівка загинула, а юнак з обуренням дорікав їй за те, що вона його обдурила. Сентенція також фіксується в “Етиці” Аристотеля і стосується проблеми щастя.

Зараз іноді вживається і в протилежному значенні – на ознаменуванні потепління, відлиги. Має значне поширення в сучасних новоєвропейських мовах, де стала, по-суті, народним прислів’ям: укр. Одна ластівка весни не робить (*також* Один цвіт не робить вінка, одна дівчина не робить танку); рос. Одна ласточка весны не делает (Первая пороша – не санний путь); рум. Cu o rândunică nu se face primăvara; фр. Une hirondelle ne fait pas le printemps; англ. One swallow does not make a summer “Одна ластівка не робить літа”; нім. Eine Schwalbe macht keinen Frühling.

Алфавітний покажчик крилатих латинських висловів

Ab ovo usque ad mala (урок IV)
Ab Urbe condita (урок XIII)
Ad Kalendas Graecas (Octavianus Augustus) (урок II)
Ad maiorem dei gloriam (урок XVIII)
Ádmiror té, paríés, non cecidisse ruinis,
 Quí tot scríptorúm tóedia sústineas (урок XVII)
Ad se ipsum (Marcus Aurelius) (уроки XIV–XV)
Alea iacta est (Caesar) (урок XIII)
Alius alio plura invenire potest, nemo omnia (Bohr) (урок XVIII)
Amici, diem perdidí (Suetonius; Titus) (уроки XIV–XV)
Amicus Plato, sed magis amica veritas (Aristoteles) (уроки IX–X)
Amor et tussis non celantur (уроки IX–X)
Audiatur et altera pars (урок XXII)
Aut Caesar, aut nihil (урок XX)
Aut cum scuto, aut in scuto (урок IV)
Ave, Caesar (imperator), morituri te salutant! (урок XXVII)
Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube! (урок XXII)
Bellum omnium contra omnes (уроки XI–XII)
Cántica gígnit amór, l et amórem cántica gígnunt (уроки IX–X)
Carpe diem (Horatius) (уроки XIV–XV)
Cedant arma togae! (Cicéro) (урок XXII)
Cetèrum censeo, Carthagínem delendam esse (Cato) (урок XXVII)
Charta (epistŭla) non erubescit (Cicéro) (урок III)
Citius, altius, fortius (урок XVIII)
Civis Romanus sum (уроки IX–X)
Cogito, ergo sum (Carthesius) (урок III)
Conscientia – mille testes (Quintilianus) (урок XXIX)
Consuetudo est altèra natura (Cicéro) (урок V)
Contra spem spero (Леся Українка) (уроки XIV–XV)
Credo, quia absurdum (Tertullianus) (урок IV)
Cum grano salis (Martialis) (уроки IX–X)
Cum tacent, clamant (Cicéro) (урок III)
De (ex) nihilo nihil [fit] (Lucretius) (урок XVI)
De gustibus (et coloribus) non est disputandum (урок XXVII)
De mortuis aut bene, aut nihil (урок IV)
De rebus omnibus et quibusdam aliis (уроки XIV–XV)
Deus ex machina (урок IV)
Dicas hic porcos coctos ambulare (Petronius Arbiter) (урок XVII)

Dic, hospēs, Spartāe, il nos t(e) hic vidisse iacētes,
 Dúm sanctis patriāe ll légibus obsequimúr (урок XVII)
 Divide et impēra (урок III)
 Dixi et anīmam levavi (урок XIII)
 Docendo discīmus (урок XX)
 Domi – leones, in Epheso – vulpeculae (уроки XIV–XV)
 Donec eris felīx, multós numerábis amícos. //
 Témpōra sí fuerínt nubíla, sólus eris
 (*Publius Ovidius Naso*) (уроки VII–VIII)
 Do, ut des, facio, ut facias (уроки XXIII–XXVI)
 Duae res longae sunt difficillímae – lexicon scribēre et grammaticam (урок XVIII)
 Ducunt volentem fata, nolentem trahunt (*Seneca*) (уроки XI–XII)
 Dulc(e) ét decorum (e)st pro patriā mori (*Horatius*) (урок XIX)
 Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis (d'Alambert) (урок XIII)
 Ést modus in rebus, sunt cértae dénique fines (*Horatius*) (уроки XIV–XV)
 Et tu autem, Brute, contra me? (*Caesar*) (урок V)
 Éxegi monumént(um) áere perénniūs (*Horatius*) (урок XVIII)
 Fama crescit eundo (*Vergilius*) (урок XX)
 Famae etiam iactura faciēda est pro patriā (урок XXVII)
 Féci, quod potuí, faciánt melióra poténtes (урок XIII)
 Félix, quí potuít rerum cognóscēre cáusas (*Vergilius*) (уроки XIV–XV)
 Fiat iustitia, pereat mundus! (урок XXII)
 Fiat lux – et stabat lux (уроки XXIII–XXVI)
 Fortes fortuna adiuvat (уроки XI–XII)
 Gaius est pater historiae iuris romani (уроки IX–X)
 Gáudeámus, ígítur, iuvenés dum sumus! (урок XXII)
 Gens una sumus (урок XXIX)
 Graécia capta ferum victōrem cépit et artes intúlit ágrestí Latio (*Horatius*) (уроки XII–XIII)
 Graecum est, non legítur (урок VI)
 Gutta cavát lapídēm non ví, sed saepe cadéndo (урок XX)
 Hanníbal ad (ante) portas (*Titus Livius*) (урок V)
 Haurit aquam cribro, quí discēre vult sine libro (XXVIII)
 Héctora quis nossét, ll sí felix Tróia fúisset? (*Ovidius*) (уроки XXIII–XXVI)
 Hic mortui vivunt et muti loquuntur (урок XIX)
 Historia est magistra vitae (*Cicéro*) (урок II)
 Homīnes bonae voluntatis (уроки XI–XII)
 Homo sum et nihil humāni a me aliēnum puto (*Terentius*) (урок XVII)
 Honores mutant mores, sed raro in meliores (*Plutarchus*) (урок XVIII)
 Ignorantia non est argumentum (*Spinoza*) (урок IV)
 Ílle dolét veré, quí sine téste dolét (*Martialis*) (уроки XIV–XV)

Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim (урок XXVIII)
 In hoc signo vinces (уроки VII–VIII)
 In idem flumen bis non descendimus (урок XXIX)
 Inter arma tacent Musae (урок IV)
 In Venere semper certant dolor et gaudium (уроки IX–X)
 Ius est ars boni et aequi (Celsus) (уроки IX–X)
 Legem brevem esse oportet (Seneca) (урок XVII)
 Manu aedificata manu destruam (Bohdan Chmielnicki) (урок XXI)
 Memento mori (урок XIX)
 Miscere utile dulci (Horatius) (уроки XI–XII)
 Multa cupientibus (petentibus) desunt multa (Horatius) (урок XX)
 Mutato nomine de te fabula narratur (Horatius) (урок XXI)
 Neminem captivabimus nisi iure victum (урок XIII)
 Nemo propheta acceptus est in patria sua (урок XIII)
 Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu (Locke; Leibniz) (уроки XIV–XV)
 Nihil est victoria dulcius (Cicero) (урок XVIII)
 Nil admirari (Horatius) (урок XIX)
 Noli tangere circulos meos! (Archimedes) (урок IV)
 Nomen est omen (уроки IX–X)
 Non e quovis ligno fit Mercurius (уроки XXIII–XXVI)
 Non multa, sed multum (Plinius Caecilius Secundus (Iunior)) (уроки XI–XII)
 Non omnia possunt omnes (урок XX)
 Non semper erunt Saturnalia (уроки VII–VIII)
 Non tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire (Cicero) (урок III)
 Non vivimus, ut edamus, sed edimus, ut vivamus (уроки XXIII–XXVI)
 Nosce te ipsum (урок V)
 Nulla dies sine linea (Plinius Caecilius Secundus (Maior)) (уроки XIV–XV)
 Nunc est bibendum, nunc pede libero ll pulsanda tellus (Horatius) (урок XXVII)
 Oderint, dum metuant (Suetonius) (урок XXII)
 Od(i) et amo. ll Quar(e) id faciam ll fortasse requires?
 Nescio, sed fieri ll senti(o) et excrucior (Catullus) (уроки XXIII–XXVI)
 Omnia mea mecum porto (урок V)
 Omnia vincit amor ll et nos cedamus amori (Vergilius) (урок XXII)
 Opus igne, autor patibulo dignus (уроки IX–X)
 O tempora, o mores! (Cicero) (уроки IX–X)
 Panem et circenses! (уроки IX–X)
 Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus (Horatius) (урок XIX)
 Patere tua consilia non sentis? (Cicero) (урок XVII)
 Pax casis, bellum castellis (урок IV)
 Pecunia non olet (Vespasianus) (урок III)
 Poetae nascuntur, oratores fiunt (уроки XXIII–XXVI)

Prima lex historiae, ne quid falsi dicat (Cicĕro) (уроки XXIII-XXVI)
 Primus inter pares (уок XXIX)
 Qualis artifex pereo (Nero) (уок XX)
 Quid bonum, felix, faustum fortunatumque sit! (QBFFFQS!) (уок XXII)
 Quidquid agĭs, || prudĕnter agĭs || et rĕspĭce fĭnem (уок XXII)
 Quidquid id ĕst, timeo Danaos et dona ferĕntes (Vergilius, «Aeneis») (уроки XI-XII)
 Qui habet aures ad audiendum – audiat! (уок XXII)
 Quintili Vare, legiones redde (Octavianus Augustus) (уроки IX-X)
 Qui tacet consensire vidĕtur (уок XVII)
 Quod erat demonstrandum (Euclides) (уок XXVII)
 Quod licet Iovi, non licet bovi (уроки IX-X)
 Quod non fecĕrunt Gothi, hoc fecĕrunt Scoti (Byron) (уок XVI)
 Quod scripsi – scripsi (уок XIII)
 Quod tibi fiĕri non vis, altĕri ne (non) fecĕris (уок XXVIII)
 Quos Deus (Iuppiter) perdĕre vult, dementat prius (уок XXVIII)
 Quot capĭta, tot sententiae (уроки IX-X)
 Repetitio est mater studiĕrum (уроки IX-X)
 Ruthenĕrum me esse et libenter profiteor (St. Orichovius Roxolanus (Ruthenus)) (уок XVII)
 Saepe stylum verte (vertas)! (Horatius) (уок XXII)
 Salus popŭli suprĕma lex esto (Cicĕro) (уроки IX-X)
 Sapienti sat (уроки XI-XII)
 Scio me nihil scire (Socrates) (уок XVII)
 Sero (tarde) venientĭbus ossa (уроки XI-XII)
 Si altĕram talem victoriam reportavĕro, mea erit pernicies (Pyrrhus) (уок XVI)
 Sic itur ad astra (Vergilius) (уок XX)
 Sic transit gloria mundi (уок XX)
 Si natio ista ex sua origĭne non fuisset Romana, quomodo sibi Romanorum nomen et linguam mentita fuisset? (Dimitrius Cantemirius) (уроки XXIII-XXVI)
 Sine ira et studio (Tacitus) (уок IV)
 Sint ut sunt, aut non sint! (уок XXII)
 Si tacuisses, philosophus mansisses (Boĕthius) (уроки XXIII-XXVI)
 Sĭt tibi tĕrra levĭs || mollique tegĕris harĕna (Martialis) (уок XXII)
 Si vis pacem, para bellum (уроки IX-X)
 Sociale anĭmal est homo (Aristotĕles) (уроки XI-XII)
 Sol omnĭbus lucet (Petronius Arbiter) (уроки XI-XII)
 Spartae servi – maxĭme servi (уок XVIII)
 Sub specie aeternitatis (Spinoza) (уроки XIV-XV)
 Summa sedes non capit duos (уок XXIX)
 Summum ius – summa iniuria (Cicĕro) (уок XVIII)

Tántum religió potuít suadére malorum (Lucretius) (упок XX)
 Tempora mutantur et nos mutamur in illis (упок VI)
 Tertium non datur (упок VI)
 Tres faciunt collegium (Digesta) (упок XXIX)
 Tunica proprior est pallio (Plautus) (упок XIX)
 Tu urbes peperisti, tu homīnes dissipatos in societates convocasti (Cicero) (упок XIII)
 Una hirundo non facit ver (упок XXIX)
 Úna salús victís nullám speráre salutem (Vergilius, Aeneis) (упок XIII)
 Út desint virés, ll tamen ést laudánda voluntas (Ovidius) (уроки XXIII-XXVI)
 Ut sementem fecēris, ita metes (Cicero) (упок XVI)
 Vanitas vanitatum et omnia vanitas (уроки IX-X)
 Veni, vidi, vici (Caesar) (упок XIII)
 Vicisti, o Galilae (Iulianus) (упок XIII)
 Videant (caveant) consules, ne quid res pública detrimenti capiat! (уроки XXIII-XXVI)
 Vincēre scis, Hannībal, victoria uti nescis (Livius) (упок XIX)
 Virtutem et sapientiam vincunt testudīnes (уроки IX-X)
 Vita brevis, ars longa (Hippocrates) (уроки IX-X)
 Vivat nostra civitas, vivat, crescat, floreat! (упок XXII)
 Vivēre est militare (Seneca) (упок III)
 Vix(i) et quém dederát cursum fortuna perégi (Vergilius) (упок XVI)
 Vox audita latet, littēra scripta manet (упок XIII)
 Vox clamantis in deserto (уроки XI-XII)
 Vox popūli – vox dei (уроки IX-X)

Студентський гімн "Gaudeamus"
та його переклади українською
й російською мовами

Gáudeámus, ígítúr,
Iuvenés dum sumus!
Post iucúndam iúventutem,
Póst moléstam sénectútem
Nós habébit humus.

Ubi sunt, qui ante nos
In mundo fuere?
Transeas ad supēros,
Transeas ad inferos,
Hos si vis vidēre!

Vita nostra brevis est,
Brevi finietur.
Venit mors velocīter,
Rapit nos atrocīter,
Nemīni parceretur!

Vivat academia!
Vivant professores!
Vivat membrum quodlibet!
Vivant membra quaelibet!
Semper sint in flore!

Vivant omnes virgīnes,
Faciles, formosae!
Vivant et mulieres
Tenērae, amabīles,
Bonae, laboriosae!

Vivat et res publica
Et qui illam regīt!
Vivat nostra civitas,
Maecenatum caritas,
Quae nos hic protegīt!

Pereat tristia,
Pereant dolores,
Pereat diabōlus,
Quivis antiburschius
Atque irrisores!

Погуляймо, юнаки,
Поки в нас є сила.
Мине молодість щаслива,
Мине старість докучлива,
Вкриє нас могила.

Ми не довго живемо,
Швидко вік минає.
Смерть, не гаючись, прилине,
Без розбору всіх поглине –
Смерть жалю не знає.

Хай живуть нам вузи всі,
Вся наша еліта:
Професори і доценти,
Аспіранти і студенти, –
“Многая їм літа!”

Хай дівчата всі живуть,
Негорді, красиві,
Хай живуть нам молодиці,
Наші любі, ніжнолиці,
Добрі, не ліниві!

Хай живе республіка
Й той, хто управляє;
Хай живе наша спільнота
Й благодійників щедрота,
Що про всіх нас дбає.

Всякий смуток геть від нас,
Песимізму досить;
Всякий біс нехай сконає,
Що студентам не сприяє,
На глум їх підносить.

Друкується за вид.: Маслюк В.П., Оленич Р.М. Латинська мова:
Підр. для філолог. та істор. ф-тів ун-тів. – Львів: Вища шк., 1975. – С.148.

Переклад Володимира Литвинова

Доки в жилах кров буя
Веселіюсь, друзі!
Сплине молодість як пісня,
Прийде старість ненависна, –
Помремо у тузі!

Де поділися старі
Наші побратими?
Треба їх в раю питати,
Чи до пекла завітати,
Щоб зустрітись з ними!

Гей, короткий плин життя,
Пам'ятаймо всюди,
Швидко прийде смерть з косою,
Забере усіх з собою,
Ми ж бо смертні люди!

Віват академія,
Слава професорам.
Слава лекторам-доцентам,
Бакалаврам і студентам
Над моря і гори!

Хай дівчата всі живуть
Ніжні та красиві!
Хай живуть і молодиці
Чорноброві, білолиці,
Добрі, не ліниві!

Хай живе республіка
І хто нею править!
Слава матері-вітчизні
І добродіям всім, звісно,
За їх щедрість слава!

Смутку досить, киньте сум,
Розігніте спини!
Хай усі ті поконають,
Що студентам не сприяють,
Тим чи іншим чином.

Друкується за виданням: Литвинов В.Д., Скорина Л.П. Латинська мова: Підручник. – К.: Вища шк., 1990. – С. 180–181.

Переклад Андрія Содомори

Гей, повеселімося,
Поки молодії!
Мине молодість квітуча,
Старість нас впов'є, мов туча,
І земля покрие.

Де ті, що жили колись
На розлогім світі?
Треба чи під землю йти,
Чи на небо злинути,
Щоби їх зустріти.

Те життя – лиш мить одна,
Вмить воно й пролине.
Смерть кістлява – тут як тут,
Чинить свій над нами суд:
Всіх – до домовини.

Хай живе науки храм,
Хай живуть учені!
Кожен з них нехай живе,
Процвітає гроно все
У добрі, натхненні!

Хай живуть дівчата всі –
Струнки та ласкаві!
Хай усі жінки живуть,
Що любов, тепло несуть,
Ніжні, в праці жваві!

Хай живе наш край увесь
І хто править краєм!
Хай живуть мужі ясні,
Що з їх ласки, приязні
Знань тут набуваєм!

Геть, журбо-напаснице,
Геть од нас, лукавий!
Геть усяк, хто квапиться
З нас понасміхатися,
Заздрий нашій славі!

Друкується за вид.: Латинська мова. Навчальний посібник для студентів медичних інститутів. / За ред. А.Г. Ступницької. – Львів: Львівський університет, 1986. – С. 173.

Переклад Ольги Страшенко

Веселімось, молоді,
Доки кров шаліє!
Пройде юність чарівлива,
Прийде старість хвороблива,
Нас земля покриє!

Де оті, які до нас
Тут жили всі суцї?
Піднімись у рай горішній,
Опустись у пекло грішне,
Їх отам тьма-тьмуца!

О, просіється життя,
Мовби через сито,
Смерть приступить із косою,
І потягне за собою,
Що й не відпроситись!

Віват, академія!
Віват, професуро!
Братію згадаймо вчену,
Всіх укупі й поіменно,
Хай цвітуть безжурно!

А ще треба віншувать:

Хай живуть дівчата!

Слава також молодицям

Неспесивим, яснолицим,

Добрим і завзятим.

Хай живе республіка

Та її керманич!

І громади наші знатні,

І ти, щедрий меценате,

Що дарунком маниш!

Хай загине вся печаль,

Все, що нас дратує,

І сам дідько в позументах,

Що колошкає студента,

Всяк, хто з нас глузує!

Друкується за виданням: *Страшенко Ольга. Вибрані переклади ти присвяти світочам зарубіжної літератури.* / Ред. С.М. Лучканин. – К : Наук. світ, 2007. – С. 21.

Перевод А. Машистова

Для веселья нам даны
Молодые годы!
Жизнь пройдёт, иссякнут силы,
Ждёт всех смертных мрак могилы –
Так велит природа!

Короток наш век, друзья,
Всё на свете тленно.
В час урочный всё живое
Злая смерть своей косою
Губит неизменно.

Лишь наука на земле
Светит людям вечно.
Славься тот, кто дружен с ней,
Беззаветно служит ей
В жизни быстротечной!

Девушкам родным хвалу
Воздадим по праву!
Слава жёнам, матерям,
Их заботливым сердцам,
И трудам их – слава!

Пусть цветёт из года в год
Родина святая!
Слава тем, кто нас ведёт
Неустанно всё вперёд,
Путь нам озаряя!

Пусть сомнений злобный дух
Нам сердца не гложет!
Прочь унынье, прочь вражду!
Слава миру и труду,
Слава молодёжи!

Друкується за виданням: Маслюк В.П., Оленич Р.М. Латинська мова:
Підр. для філолог. та істор. ф-тів ун-тів. – Львів: Вища шк., 1975. –
С. 148.

Перевод Юлии Цыбульник

Насладимся юностью,
Молодой порою!
После юности весёлой,
После старости тяжёлой
Нас земля сокроет.

Где же те, кто прежде нас
Были в этом мире?
Отправляйся к небесам
И к подземным божествам,
Если хочешь их видеть!

Наша жизнь короткая,
Быстро завершается.
Очень скоро смерть придёт,
Нас жестоко украдёт,
Ни над кем не сжалится!

Виват академии!
Виват всем профессорам!
Виват каждому студенту!
Виват братии студентов!
Процветайте на радость нам!

Виват вам, все девушки,
Стройные, красивые!
Виват и супружницам,
Что нежны и милы нам,
Добрые, трудолюбивые!

Пусть живёт республика
И кто ею правит!
Пусть живёт наша страна,
Меценатов доброта,
Что нас здесь опекают!

Сгинут пусть все горести,
Сгинут пусть печали!
Сгинет дьявол в сей же час,
Сгинет тот, кто против нас
Иль смеётся над нами!

Друкується за виданням: *Крылатые латинские выражения / Авт.-сост. Ю.С. Цыбульник. – М.: АСТ, Харьков: Фолио, 2005. – С. 302–303.*

**Зразки тестів і завдань з перевірки знань
латинських сентенцій з історико-літературним
коментарем для модульної контрольної
роботи № 1**

Nota bene!!! У тестових завданнях I–II усіх варіантів з чотирьох лише **ОДНА** правильна відповідь, яку виділено жирним шрифтом.

Варіант 1.

I. Вислів *Noli tangere circulos meos* стосується події:

- 1) Самогубства імператора Нерона (68 н.е.)
- 2) Березневих Ід і вбивства Гая Юлія Цезаря (15 березня 44 до н.е.)
- 3) Падіння Карфагену (146 до н.е.)
- 4) Захоплення римлянами Сіракуз (212 до н.е.)

II. Вислів *Graecum est, non legitur* стосується епохи:

- 1) Стародавнього Риму
- 2) Середньовіччя
- 3) Відродження
- 4) Нового часу XVII–XVIII ст.

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Non multa,...	Bellum omnium...	Vanitas...
Vita brevis,...	Nosce...	

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *Часи змінюються, і ми змінюємося в них; І ти теж, Бруте, проти мене?; Неуцтво – не аргумент; Гроші не пахнуть; Під цим тягом переможеш*

Варіант 2.

I. Вислів *Deus ex machina* має відношення до:

- 1) Давньогрецької релігії
- 2) Вірувань стародавніх римлян
- 3) Вірувань стародавніх слов'ян
- 4) Спеціального театального прийому в старогрецькій драмі

II. Вислів *sine ira et studio* стосується:

- 1) праці філолога
- 2) праці історика
- 3) діяльності юриста
- 4) медичної клятви

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Quod licet Jovi,...	Divide et...	Tempora mutantur...
O tempora,...	Miscere...	

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *Суєта суєта і жодна суєта; Твір гідний вогню, а автор – шибениці; Усе своє ношу з собою; Сергій зброї мовчать Музи; Зі щитом або на щиті.*

Варіант 3.

I. Вислів *Cogito, ergo sum* належить:

- 1) Гаю Юлію Цезарю (100 – 44 до н.е.);
- 2) Цицерону (106 – 43 до н.е.);
- 3) Сенеці (4 до н.е. – 65 н.е.);
- 4) Декарту (1596–1650).

II. Парафраза *Якщо хочеш миру – готуй мир* латинською мовою звучить:

1) si vis pacem, para bellum	3) panem et circenses!
2) si vis pacem, para pacem	4) repetitio est mater studiorum

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Donec eris felix,...	Homīnes...	Salus popūli...
Deus ex...	Amicus Plato, ...	

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *Це грецькою, не читається; Про померлих або хороше, або нічого; Не чіпай моїх кругів (креслень); Гроші не пахнуть; Хліба й видовищ!*

Варіант 4.

I. Вислів *O tempōra, o mores* належить:

- 1) Гомеру (VII ст. до н.е.);
- 2) Цезарю (100 – 44 до н.е.).
- 3) Цицерону (106 – 43 до н.е.);
- 4) Сенеці (4 до н.е. – 65 н.е.);

II. На фронтоні храму Аполлона в Дельфах було вміщено напис (у перекладі з давньогрецької):

1) omnia mea mecum porto	3) tertium non datur
2) sine ira et studio	4) nosce te ipsum

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Vanitas vanitatum...	Graecum est,...	Hommes,...
Deus ex...	Vita brevis,...	

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *Не багато (кількісно), але багато (за змістом); Війна всіх проти всіх; Якщо хочеш миру, готуй війну; Доки ти будеш щасливим – у тебе буде багато друзів, а як надійдуть хмарні часи – ти залишишся самотнім; Історія – наставниця життя.*

Варіант 5.

I. Вислів *veni, vidi, vici* належить:

- 1) Гомеру (VII ст. до н.е.);
- 2) Цезарю (100 – 44 до н.е.).
- 3) Цицерону (106 – 43 до н.е.);
- 4) Сенеці (4 до н.е. – 65 н.е.);

II. У формальній логіці використовують вислів:

1) omnia mea mecum porto	3) tertium non datur
2) sine ira et studio	4) nosce te ipsum

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Carpe...	Ad Kalendas...	Historia est...
Et tu autem...	Veni,...	

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *До грецьких календ; Прийшов, побачив, переміг; Лови мить; Усе своє ношу з собою; Історія – наставниця життя.*

Зразки тестів і завдань з перевірки знань латинських сентенцій з історико-літературним коментарем для модульної контрольної роботи № 2

Варіант 1.

I. Девізом Олімпійських ігор стали наступні латинські слова::

1) veni, vidi, vici;	2) gens una sumus;
3) carpe diem;	4) citius, altius, fortius.

II. Вислів *Alea iacta est* належить:

- 1) Римському історику Тіту Лівію (59 до н.е. – 17 н.е.);
- 2) Марку Тулію Цицерону (106 – 43 до н.е.);
- 3) Гаю Юлію Цезарю (100 – 44 до н.е.);
- 4) Римському історику Тациту (бл. 58 – бл. 117).

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Nemo propheta...	Scio me...	Vox clamantis...
Nic mortui vivunt...	Summum ius – ...	

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *Я з українців, про що заявляю охоче і з гордістю; Я людина, і гадаю, що ніщо людське мені не чуже; лови мить; сонце світить усім; полонена Греція взяла в полон дикого переможця і принесла мистецтва в простакуватий Рим*

Варіант 2.

I. Вислів *Carpe diem!* означає:

- 1) Вітання у святковий день; 3) Слова на смерть визначної людини;

2) “Ухиляння” від незадоволення в житті; 4) Заклик до боротьби за кращу долю

II. Вислів *Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes* (Vergilius, «Aeneis») стосується:

- 1) Щита Ахілла; 3) Ахіллесової п'яти
2) Яблука розбрату; 4) Троянського коня

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Sociare animal... Legem brevem... Sub specie...
Domi – leones,... Honores mutant mores,...

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *І ненавиджу, і люблю...; Я спорудив пам'ятник, триваліший від бронзи; Я знаю, що я нічого не знаю; Швидше, вище, сильніше; Якщо я здобуду ще одну таку подібну перемогу, я остаточно загину*

Варіант 3.

I. Вислів *Scio me nihil scire* належить (у перекладі з давньогрецької мови):

- 1) Сократу (470/469 – 399 до н.е.); 3) Аристотелю (384 – 322 до н.е.);
2) Платону (428/427 – 348/347 до н.е.); 4) Плутарху (бл. 45 – бл. 127 н.е.)

II. Вислів *Ód(i) et amó...* стосується:

- 1) Філософського парадоксу;
2) Неоднозначних почуттів поета Гая Валерія Катулла (бл. 87 – бл. 54 до н.е.) до своєї коханої Лесбії (Клодій);
3) Почуттів римського полководця Антонія до єгипетської цариці Клеопатри;
4) Філософських медитацій Публія Овідія Назона (43 до н.е. – бл. 18 н.е.) на засланні (“Скорботні елегії” та “Послання з Понту”).

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Ad maiorem... Contra spem... Sol omnibus...
Hic mortui vivunt... Vox clamantis ...

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: *Усе перемагає кохання, скорімося ж і ми кохання; Вирвав із неба блискавку, а в тиранів – скіпетр; Прийшов, побачив, переміг; Ти створила міста, ти об'єднала розпорошене людство у громади; Скажи в Спарті, чужинцю, що ти бачиш нас тут полеглими, але вірними батьківщині і законам.*

Варіант 4.

I. Слова Цицерона (106 – 43 до н.е.) *Tu urbes peperisti, tu homines dissipatos in societates convocasti* – про роль і значення:

- 1) історії; 3) філософії
2) філології; 4) астрономії

II. Перший рядок оди Горация *Æxegi monumēt(um)*... використав Олександр Пушкін як епіграф до наступного свого вірша:

- 1) ода “Вольность” 3) “Пам’ятник”
2) “Я Вас кохав...” 4) “Лист у Сибір”

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Nihil est victoria... Legem brevem... Citius,...
Nulla dies... Patēre tua consilia...

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: Скажи в Спарті, чужинцю, що ти бачив нас тут полеглими, але вірними батьківщині і законам; Почесті змінюють характери, однак рідко на краще; Тут мертві живуть, а німі говорять; Немає нічого у свідомості, чого б не було попередньо у відчуттях; Без надії сподіваюся

Варіант 5.

I. “Філософом на троні” називають наступного римського імператора:

- 1) Гая Юлія Цезаря (49–44 до н.е.);
2) Октавіана Августа (30 до н.е.-14 н.е.);
3) Марка Аврелія (161–180 н.е.);
4) Константина Великого (313–337 н.е.)

II. Вислів *Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube!* (“Нехай воюють інші, а ти, щаслива Австріє, укладай шлюбні контракти!”) приписують:

- 1) Угорському королю румунського походження Матею Корвіну (роки правління – 1458–1490);
2) Наполеону (1804–1814);
3) прусському імператору Фридриху II Великому (1740–1786);
4) римському імператору Марку Аврелію (161–180)

III. Продовжте крилаті латинські вислови:

Quod tibi fieri non vis,... Saepe stylum... Summa sedes non...
In idem flumen... Non vivimus, ut edāmus,...

Напишіть латинською мовою і поясніть значення висловів: Якби ти змовчав, то тебе б вважали філософом; Ми всі – одна сім’я; Радій, Цезарю (імператоре), ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!; Кого бог (Юпітер) хоче згубити, того він спершу позбавляє розуму; Я даю, щоб ти дав, я роблю, щоб ти зробив

Список основної літератури, якою користувався автор при складанні пояснень і коментарів до латинських сентенцій

Підручники і словники

Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція. Підручник. – Чернівці: ТОВ “Вид-во “Наші книги”, 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.

Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.2. Стародавній Рим. Підручник. – Чернівці: ТОВ “Вид-во “Наші книги”, 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.

Боровский Я.М., Болдырев А.В. Учебник латинского языка для гуманитарных факультетов университетов. – 4-е изд., доп. – М.: Высшая школа, 1975. – 479 с.

Винничук Лидия. Латинский язык. Самоучитель для студентов гуманитарных фак-тов и пед. вузов: Пер. с польского. – 2-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1985. – 327 с.

Гончарова Н.А. Латинский язык: учебник. – Минск: Вышэйшая школа, 2006. – 288 с.

Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с. (є й наступні перевидання).

Звонська-Деписюк Л.Л. Давньогрецька мова: Підр. для студ. відд. клас. філології та гуманітарних факультетів вищ. закладів освіти. – К.: Томіріс, 1997. – 592 с. (є новіше видання)

Звонська Л.Л., Шовковий В.М. Латинська мова: Підруч. для студ. відділень класичної філології та ін. філолог. спеціальностей. – К.: Книга, 2003. – 528 с. (2-е вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 711 с.)

Кислюк О.І. Курс латинської мови. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 144 с.

Козаржевский А.Ч. Учебник латинского языка. – М.: Высшая шк., 1971. – 312 с.

Козлова Г.Г. Самоучитель латинского языка: учебник. – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 352 с.

Корж Н.Г., Шведов С.А. Латинська мова: Підр. для 9–11 класів ліцеїв, гімназій та гуманітарних класів загальноосв. шкіл. – К.: Абрикс, 1995. – 288 с.

Латинский язык: Учеб. для пед. ин-тов по спец. “Иностранный язык” / В.Н.Ярхо, З.А.Покровская, Н.Л.Кацман и др.; Под ред. В.Н.Ярхо, В.И.Лободы. – 5-е изд., стер. – М.: Высш. шк., 1998. – 384 с. (є й інші перевидання).

Латинські вирази. Латинсько-український словник. Навчальні матеріали з латинської мови / Упоряд. Я.В.Пузиренко. – К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2000. – 60 с.

Лисовый И.А., Ревяко К.А. Античный мир в терминах, именах и названиях: Слов.-справ. по истории и культуре Древней Греции и Рима / Науч. ред. А.И.Немировский; Предисл. Г.И.Шевченко. – 3-е изд. – Минск: Беларусь, 2001. – II, 253 с.

Литвинов В.Д. Латинсько-український словник. – К.: Українські пропілеї, 1998. – 712 с.

Литвинов В.Д., Скорина Л.П. Латинська мова: Підручник. – К.: Вища шк., 1990. – 247с.

Маслюк В.П. Грецька мова. Навч. посібник. – Львів: Вид-во при ЛДУ “Вища шк.”, 1974. – 116 с.

Маслюк В.П., Оленич Р.М. Латинська мова: Підр. для філолог. та істор. ф-тів ун-тів. – Львів: Вища шк., 1975. – 216 с.

Маслюк В.П., Сенів М.Г. Латинська мова: підруч. для гуманітар. ф-тів ун-тів. – Харків: Основа, 1992. – 304 с.

Михайлова О.Г., Яніш В.Є. Практичний курс “Латинська мова”: Посібник для студентів заочної форми навчання Інституту філології. – К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2003. – 160 с.

Мушак Ю.Ф. Латинська мова. – Львів: Вид-во при Львівському ун-ті, 1964. – 324 с.

Оленич Р.М. Латинська мова: Підр. для студентів ф-тів романо-герман. філології. – Львів: Світ, 1993. – 336 с. (є перевидання 2002 р.)

Оленич Р.М., Оленич І.Р., Чернюх Б.В. Латинська мова. – Львів: Світ, 1994. – 408 с.

Подосипов А.В., Белов А.М. Русско-латинский словарь. Около 15 000 слов. 3-е изд., испр. – М.: Флинта; Наука, 2002. – 376 с.

Покровская З.А., Кацман Н.Х. Учебник латинского языка для студентов дневных и заочных отделений. – 3-е изд., переработанное и дополненное. – М.: Высш. школа, 1987. – 353 с. (є й новіші перевидання)

Попов А.Н., Шендяпин П.М. Латинский язык. Элементарный курс. Хрестоматия. Грамматика. Словари. – 4-е изд. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1958. – 388 с. (5-е изд. – М., 1970)

Прислів'я та приказки шістьма мовами: близько 2200 одиниць / Уклад Г.Бігун. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – К.: Тандем, 2003. – 320 с.

Ревак Н.Г., Сулим В.Т. Латинська мова (для неспеціальних факультетів). – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 240 с.

Сенів М.Г., Скорина Л.П., Постова Н.С. Porta antiqua: Підр. з латин. мови для учнів гуманітарн. коледжів, ліцеїв, гімназій // За ред. М.А.Собуцького. – К.: СІНТО, 1994. – 272 с.

Славятинская М.Н. Учебник древнегреческого языка. – Ч.І. – М.: Филология, 1996. – 400 с.; Ч.ІІ. – М.: Филология, 1996. – 386 с.

Словник античної міфології / Уклад. І.Я.Козовик, О.Д.Пономарів; вступ. стаття А.О.Білецького; відп. Ред. А.О.Білецький. – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1989. – 240 с.

Чуракова Л.П. Латинсько-український та українсько-латинський словник: понад 25 000 слів та словосполучень. – К.: Чумацький Шлях, 2009. – 617 с.

Яковенко Н.М., Миронова В.М. Латинська мова: Підручник. – К.: Знання, 2005. – 541 с. (вид. 2002, – 470 с.)

Яковенко Н.М., Трипуз В.М. Латинська мова: Підр. для студентів-істориків. – К.: Вища шк., 1993. – 360 с.

Довідкова література

Анпеткова-Шарова Г.Г., Чекалова Е.И. Античная литература: Учебное пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 272 с.

Антична література: Довідник / За ред. С.В.Семчинського. – К.: Либідь, 1993. – 320 с.

Антична література / Миронова В.М. (кер. авт. кол.), Михайлова О.Г., Мегела І.П., Лефтерова О.М., Пухальська Н.Я.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 488 с.

Антична література: Підручник / За ред. А.А.Тахо-Годі. – К.: Вища шк., 1976. – 440 с.

Античний театр: Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан, Менандр, Плавт. Трагедії і комедії / Упорядкування та передмова В.І.Пашенка. Примітки В.І.Пашенка, Й.У.Кобова, А.Смоліч. – К.: Веселка, 2003. – 383 с.

Античный театр в Херсонесе Таврическом. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2000. – 16 с.

Афоризмы: По иностранным источникам / Сост. П.П.Петров, Я.В.Берлин. Предисл. Н.М.Грибачёва. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Прогресс, 1985. – 496 с.

Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова; Литературные цитаты; Образные выражения. – 4-е изд., доп. – М.: Худож. лит., 1988. – 528 с.

Бабичев Н.Т., Боровский Я.М. Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц. Под ред. Я.М.Боровского. – М.: Русский язык, 1982. – 959 с.

Брезин Ф.М. История лингвистических учений: Учебник для филологических специальностей вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1984. – 319 с.

Гиро Поль. Быт и нравы древних римлян. – Смоленск: Русич, 2000. – 576 с. (“Популярная историческая библиотека”).

Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Монографія, 2-е вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004.

Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство: Очерки. – М.: Детская лит-ра, 1988. – 256 с.

Замаровський В. Сім чудес світу. – К.: Веселка, 1972. – 356 с.

Історія Стародавнього Світу. Частина 2 / За ред. Ю.С.Крушкол. – К.: Вища шк., 1976. – 416 с.

Из античной мудрости: Латинские пословицы и поговорки с русскими соответствиями / Авт.-сост. Н.А.Гончарова. – Минск: Выш. Шк., 2004. – 495 с.

История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузищина. – М.: Высш.шк., 1986. – 382 с.

История Древнего Рима / Под ред. В.И.Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1994. – 368 с.

История средних веков: Учебник для студентов исторических факультетов пед. ин-тов / М.Л.Абрамсон, А.А.Кириллова, Н.Ф.Колеснический и др.; под ред. Н.Ф.Колесниченко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 575 с., ил.

Казачёнок Т.Г. Крылатые латинские изречения: Темат. сб. – Минск: Выш. шк., 1993. – 336 с.

Ковалёв С.И. История Рима: курс лекций. – 2-е изд., исправл. и доп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 744 с.

Коваль А.П. Крилате слово. – К.: Рад. Школа, 1983. – 222 с.

Коваль А.П. Спочатку було Слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.

Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.: Вища шк., 1975. – 336 с.

Корж Н.Г., Луцька Ф.И. Из скарбниці античної мудрості: [Словник]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Вища шк., 1994. – 351 с.

Краткий словарь латинских слов, сокращений и выражений / Сост. В.Н.Купреянова, Н.М. Умнова. – Новосибирск: Сибирское отделение изд-ва “Наука”, 1975. – 116 с.

Крылатые латинские выражения / Авт.-сост. Ю.С.Цыбульник. – Харьков: Фолио; М.: Эксмо, 2008. – 992 с.

Крылатые латинские выражения / Авт.-сост. Ю.С.Цыбульник. – М.: АСТ, Харьков: Фолио, 2005. – 352 с. – (Мировая классика).

Куманецкий Казимеж. История культуры Древней Греции и Рима: Пер. с польского. – М.: Высш. школа, 1990. – 351 с.

Латинські прислів'я та приказки / Перекл. з латинської, упоряд. Ю.Цимбалюка; вступ. слово Й.Кобова. – К.: Дніпро, 1987. – 256 с.

Лебедев С., Поспелова Р. Musica Latina: Латинские тексты в музыке и музыкальной науке. – СПб.: Композитор, 2000. – 256 с.

Литвинов В.Д., Скорина Л.П. 500 крилатих латинських висловів. Тексти. Латшпо-український словник + англійські, німецькі, французькі, іспанські відповідники. – К.: Індоєвропа, 1993. – 321 с.

Лучканин С.М. Нариси з історії класичної філології: Навчальний посібник для магістрантів і студентів спеціальності "класична філологія". – К.: Наук. світ, 2004. – 202 с.

Лучканин С.М. Навчальні матеріали до вивчення латинських юридичних афоризмів, визначень і термінів для студентів правознавчих спеціальностей (латинська юридична термінологія і фразеологія). – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Наук. світ, 2005. – 64 с.

Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Вид. 4-е, доп. – К.: Атака, 2004. – 616 с.

Мегела Іван. У світі вічних образів. Статті, лекції, відгуки. – К.: Видавець Карпенко В.М., 2006. – 392 с.

Овруцкий Н.О. Крылатые латинские выражения в литературе. – М.: Просвещение, 1969. – 350 с.

Пашенко В.І., Пашенко Н.І. Антична література: підручник. – К.: Либідь, 2001. – 718 с.

Плутарх. Порівняльні життєписи / Пер. з давньогрецької Й.Кобова та Ю.Цимбалюка; Передм. Й.Кобова. – К.: Дніпро, 1991. – 440 с.

Proverbia et dicta: Шасцімоуны слоунік прыказак, прымавак і крылатых слоу / Пад рэд. Н.А.Ганчаровай. – Мн.: Універсітэцкае, 1993. – 255 с.

Раков Ю.А. Сокровища античной и библейской мудрости: Происхождение афоризмов и образных выражений. – СПб.: ИД "МиМ", ТОО "Респекс", 1999. – 352 с.

Ривкин Б.И. Античное искусство. – М.: Искусство, 1972. – 360 с.

Санчурский Н.В. Римские древности: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 208 с.

Свегоний Гай Трапквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Пер. с лат. М.Л.Гаспарова / Предисл. и прим. М.Л.Гаспарова; Послесл. М.Л.Гаспарова, Е.М.Штаерман. – М.: Правда, 1988. – 512 с.

Семенов В.Ф. Історія середніх віків. – 3-є вид. – К.: Вища школа, 1975. – 528 с.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних факультетів університетів. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – К.: АТ "ОКО", 1996. – 416 с.

Сергійчук Тарас. За пам'яттю історії. Видатні й відомі представники античності в замальовках сучасного письменника. – К.: Укр. письменник, 1997. – 192 с.

Словник іпшомовних слів. / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Головна ред-ція УРЕ, 1974. – С. 757–775.

Содомора Андрій. Жива античність. – Львів: Срібне слово, 2003. – 184 с.

Сто опер / Ред.-сост. М.Друскін. – 7-е изд., доп. – Л.: Музыка, 1981. – 488 с.

Тронський І.М. Історія античної літератури. – К.: Радянська школа, 1959. – 594 с.

Фёдорова Е.Ф. Люди императорского Рима. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 368 с.

Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1991. – 456 с.

Філософія: Навчальний посібник. / За ред. І.Ф.Надольного. – 3-є вид. – К.: Вікар, 2002. – 516 с.

Цимбалюк Ю.В. Латинські прислів'я і приказки. – К.: Вища шк., 1990. – 436 с.

Berg I. Dicționar de cuvinte, expresii, citate celebre. – București: Saeculum, 1998. – 384 p.

Iedraszko Cz. Lacina na co dzień. – Warszawa, 1970. – 246 p. Marian Barbu. Dictionar de citate și locațiuni străine. – București: Ed. Garamond, 2000. – P. 23–147.

Kiseleff Beatrice. Expresii și citate latinești traduse și comentate. – București: Editura Elis, 2004. – 92 p.

Munteanu Eugen, Munteanu Lucia-Gabriela. Aeterna latinitas. Mică enciclopedie a gândirii europene în expresie latină. – București: Polirom, 1996. – 424 p.

Popescu Cristina, Cretu Ecaterina. Dictionar de cuvinte și expresii latinești și eline în contexte literare românești. Abrevieri latinești. – București: Ed. Humanitas, 2003. – 164 p.

Pătru Virgil Miron. Dictionar de maxime, citate, expresii latine. – București: Ed. Compal, 1999. – 240 p.

Răduletu Sebastian, Săuleanu Lucian. Dicționar de expresii juridice latine. – București: Ed. Științifică, 1999. – 316 p.

Програма практичних занять із курсу “Давня українська література” / Укладачі: к.ф.н. Г.О.Усатенко, к.ф.н. О.М.Сліпущко. – К., 2005. – 48 с. (розділ 21. Латиномовна українська поезія, с. 31–32).

Філософія. Програма, плани семінарських занять та завдання для самостійної роботи (для студентів гуманітарних факультетів) / За ред. докт. філософ. наук, проф., акад. НАН України Л.В.Губернського. – К., 2005. – 56 с.

ПРО АВТОРА

Лучканин Сергій Мирославович, народився 15 грудня 1971 у Києві. 1994 закінчив із відзнакою філологічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка за основним фахом – “українська мова і література”, паралельно 1990–1994 набув другу спеціальність – “румунська мова і література”, 1995 склав кваліфікаційний іспит з латинської мови. У 1993–1994 – лаборант і молодший науковий співробітник Інституту українознавства. 1994–1997 – аспірант кафедри загального мовознавства і класичної філології філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У червні 1997 під керівництвом заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка С.В.Семчинського захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук на тему “Універсальне й ідіотетичне в українській і румунській граматичних теоріях кінця XVI – початку XIX ст.” З вересня 1994 – асистент кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з березня 2000 – на посаді доцента цієї ж кафедри, на якій працює й зараз. Сфера наукових зацікавлень – румунська філологія, історія Румунії, історія мовознавства, історія класичної філології, антична цивілізація, медієвістика та візантиністика, давня українська література, творчість визначних українських і зарубіжних представників krásного письменства. Викладав і викладає курси латинської й румунської мов, лінгвоукраїнознавства Румунії, історію класичної філології, історію античного мистецтва, візантійську літературу і цивілізацію, вступ до мовознавства, історію лінгвістичних учень, сучасну українську мову (культура мови і практична стилістика). Неодноразово брав участь у міжнародних наукових конференціях в Україні, Росії, Румунії, Республіці Молдова, Польщі і в Білорусі, у літніх курсах румунської мови (Сіная, Бая Маре), протягом березня-травня 2003 р. проходив стажування на філологічному факультеті Клузького університету імені Бабеша-Боляй (Румунія).

Основні наукові й навчально-методичні публікації: посібник “Нариси з історії класичної філології” (2004, 204 с.); Латинська юридична термінологія і фразеологія (1998; 2-е вид., 2005); Латинські сентенції з історико-літературним коментарем і відповідниками з давньогрецької та новосвропейських мов (1999); упорядкування, передмова і примітки до видань “Хрестоматія румунської поезії XIX–XX ст.” (2002) та “Поезія класика румунської і світової літератури Міхая Емінеску “До зірки” мовами народів світу” (2003); один з авторів довідника “Українська література в портретах і довідках” (2000), “Вступу до мовознавства” (2007, за ред. проф. І.О.Голубовської; розділ “Мова і суспільство”), “Тестових завдань для модульного контролю з класичних мов” (2007). Переклав з румунської п’єсу “Безіменна зірка” Михайла Себастьяна (2007), поезії румунських письменників XIX–XXI ст. Публікації українською, російською, білоруською, румунською, англійською, італійською мовами. Член правління товариства “Україна-Румунія”, почесний іноземний член Асоціації імені Александру Філіппіде (м. Ясси, Румунія).

ЗМІСТ

НА ГОЛОС АНТИЧНОСТІ. Передмова Андрія Содомори	3
ВСТУП	6
Латинські афоризми з історико-філологічним коментарем	9
Урок II. Declinatio prima. Дієслово <i>sum, fui, esse</i> у <i>praesens indicativi</i>	9
Урок III. Загальні відомості про дієслово. <i>Praesens indicativi activi Imperativus</i> .	9
Урок IV. Declinatio secunda. Прикметники 1–2 відмін. <i>Pronomina possessiva</i> .	14
Урок V. <i>Pronomina personalia, demonstrativa. Praepositiones</i> .	19
Урок VI. <i>Praesens indicativi passivi</i> .	21
Уроки VII–VIII. <i>Imperfectum et futurum I indicativi activi et passivi</i>	22
Уроки IX–X. Declinatio tertia substantivorum	25
Уроки XI–XII. Declinatio tertia adiectivorum. <i>Participium praesentis activi. Pronomina relativa, interrogativa, indefinita</i> .	37
Урок XIII. <i>Perfectum indicativi activi et passivi. Participium perfecti passivi</i>	45
Уроки XIV–XV. Declinatio quarta. Declinatio quinta. <i>Pronomina demonstrativa hic, iste, ille, ipse. Pronomina negativa</i>	51
Урок XVI. <i>Plusquamperfectum et futurum II indicativi activi et passivi</i>	58
Урок XVII. <i>Accusativus et nominativus cum infinitivo</i>	62
Урок XVIII. Ступені порівняння прикметників і прислівників	67
Урок XIX. <i>Verba deponentia et semideponentia</i>	73
Урок XX. Префіксальний спосіб утворення дієслів. Похідні від <i>esse</i> . Дієслово <i>eo, ii, itum, ire. Gerundium</i>	76
Урок XXI. <i>Ablativus absolutus</i>	82
Урок XXII. <i>Modus coniunctivus</i> . Уживання <i>coniunctivi</i> в незалежних реченнях.	83
Уроки XXIII–XXVI. <i>Consecutio temporum</i> . Синтаксис складного речення	92
Урок XXVII. <i>Participium futuri activi. Gerundivum. Coniugatio</i>	101

periphrastica activa. Coniugatio periphrastica passiva.

Урок XXVIII. Дієслова <i>volo, nolo, malo; fero</i> . Недостатні й безособові дієслова. Supinum	105
Урок XXIX. Числівники. Римський календар	107
Алфавітний покажчик крилатих латинських висловів	111
Студентський гімн "Gaudeamus" та його переклади українською й російською мовами	116
Зразки тестів і завдань з перевірки знань латинських сентенцій з історико-літературним коментарем для модульної контрольної роботи № 1	123
Зразки тестів і завдань з перевірки знань латинських сентенцій з історико-літературним коментарем для модульної контрольної роботи № 2	125
Список основної літератури, якою користувався автор при складанні пояснень і коментарів до латинських сентенцій	128
ПРО АВТОРА	134

Лучканин, С. М.

Латинські сентенції (крилаті латинські вислови) з історико-літературним коментарем : навч. посіб. із вивч. латин. аворизмів для студ. Ін-ту філол. та іст. фак. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К. : Наук. світ, 2008. – 136 с. – Бібліогр. : с. 128–133.

ISBN 978-966-675-580-6

У навчальному посібнику подано в оригіналі й перекладі 175 латинських афоризмів, кожний із яких пояснено, наведено його першоджерело й автора (якщо є), схарактеризовано історію вживання, семантичну еволюцію, його значення в наш час, по можливості – фразеологічні відповідники в новосвропейських мовах, особливості вживання в художній літературі. У додатках розміщено зразки контрольних робіт із перевірки крилатих латинських висловів та їхнього історико-літературного коментаря, міжнародний студентський гімн „Гаудеамус” та його переклади українською і російською мовами.

Призначений для студентів історичних і філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться латинською фразеологією та її історико-філологічним коментарем, відповідниками в давньогрецькій та новосвропейських мовах.

ББК 81.2ЛАТИН-923

Навчальне видання

Лучканин Сергій Мирославович

**ЛАТИНСЬКІ СЕНТЕНЦІ
(КРИЛАТІ ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ)
З ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИМ
КОМЕНТАРЕМ**

**Навчальний посібник із вивчення латинських
афоризмів для студентів Інституту філології
та історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

Авторське редагування

Відповідальний за випуск – О. Т. Ростунов

Комп'ютерний макет – Д. О. Берляев

Підписано до друку 19.01.2009 р. Формат 60х84/16.

Папір Data Copy. Гарнітура Таймс. Друк циф. дублікатор.

Ум. друк. арк. 8,5. Обл.-вид. арк. 7,94.

Тираж 500. Зам. 7/01.

Видавництво – «Видавництво “Науковий світ”»®.

Друк – друкарня ПП Ростунова О.Т.

Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.

03680, м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 504.

тел. 200-87-15, 200-87-13, 8-050-525-88-77.

E-mail: nsvit@mail.ru

Видавництво

Науковий світ [®]

ISBN 978 - 966 - 675 - 580 - 6

9 789666 755806